

3.3
598

**БУЮК СИЙМОЛАР,
АЛЛОМАЛАР**

63.3154)
Б-98

БУЮК СИЙМОЛАР, АЛЛОМАЛАР

(Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва
донишмандлар)

2-китоб

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1996

Бух. ТИП и ЛП
БИБЛИОТЕКА

№ 68690

Буюк сиймолар, алломалар: (Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва донишмандлар) //Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев/. К. 2.—Т.: А. Қодирий номдаги халқ мероси нашриёти, 1996. 120 б.

Маълумки, Темур ва Темурийлар даври XIV асрнинг охири XV аср илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган давр сифатида тарихда қолган.

Қўлингиздаги «Буюк сиймолар, алломалар» мажмуасининг 2-китоби худди шу даврга бағишланган бўлиб, XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган ва ушунга давр маданияти ривожига катта из қолдирган машҳур давлат арбоблари, олимлар, шоир ва тарихчилар, буюк алломалар, муҳаддислар ҳаёти, ижоди, улар қолдирган адабий мерос ҳақида муҳим маълумотларни ўз ичига олади.

Китоб олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиққан кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган.

ББК 63.3 (5У)

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — академик М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

Тақризчилар: ЎзРФА мухбир аъзоси А. МУҲАММАДЖОНОВ,
фалсафа фанлари доктори О. ФАЙЗУЛЛАЕВ

Муҳаррир — Илҳом ЗОПИР

Б $\frac{4702620100-117}{Ж361 (04)-96}$ —96

ISBN 5—86484—028—9

© Абдулла Қодирий номдаги халқ мероси нашриёти, 1996 йил.

МУҚАДДИМА

Беш йилдирки мамлакатимиз мустақиллик йулидан бориб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар билан бирга маданий-маънавий тараққиётни таъминлаш соҳасида ҳам қатор ишларни амалга оширмоқда. Миллий маданиятимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаб, унга узлуксиз ривож бериш, келгуси маънавий юксалишимизни таъминлаш учун тарихий илдизларимизни яхши ўрганиш ва бу орқали ўзига хос хусусиятларни йўқотмаган ҳолда жаҳон маданияти ютуқларини ўзлаштириш каби масалалар борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда. «Ўтмишни яхши билиш келажакни туғди кура олишнинг кафолатидир», деб айтадилар донолар.

«Буюк сиймолар, алломалар» тупламининг иккинчи китеби биринчи китобнинг узвий давоми бўлиб, XIV—XV асрда, яъни Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган ва маданий ривожланишга катта ҳисса қўшган машҳур давлат арбоблари, олим, шоир, тарихнависларнинг ҳаёти ва ижоди, улар қолдирган ижодий мерос ҳақидаги энг муҳим маълумотларни ўз ичига олади.

4 1996 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги халқаро миқёсида кенг нишонланади. Бутун жаҳон жамоатчилигига сир эмаски, Темур ва Темурийлар илм-фан, маданиятнинг ривожига улкан ҳисса қўшдилар, натижада XIV асрнинг охири ҳамда XV аср Марказий Осиё маданияти ривожига ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган давр сифатида тарихда муҳрланди. Бу давр ҳам жаҳонга, ҳам халқимиз маънавий ривожига учун буюк сиймоларни берди ва улар жаҳон маданияти тарихидан муносиб ўрни эгаллади. ʔ

Ушбу китобда давлат арбоблари, олим ва шоирлар, файласуфлар, тасаввуф вакиллари билан бир қаторда, ўша даврда яшаб ижод этган тарихнависларга кенгроқ ўрин ажратилди. Бу тарихнавислар ёзиб қолдирган асарларда Темур ва Темурийлар давридаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар, илм-фан, ободончилик, қурилиш, маънавий ҳаёт атрофлича ёритилган бўлиб, улар ҳозирда биз учун XIV—XV асрнинг илмий ёритиш ва ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Иккинчи китобнинг дуюнга келишида ҳам турли ижтимоий-гуманитар фан вакиллари — мутахассислар иштирок этдилар. Барча ташкилий ишлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимлари томонидан амалга оширилди.

Китобни яратишда моддий ва маънавий жиҳатдан беминнат ёрдамлари учун Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника Давлат Қўмитаси ҳамда унинг фидойий ходимларига, шунингдек, муаллифлар жамоасига, тақриз ва муҳокама иштирокчиларига миннатдорчилик ва ташаккуримизни билдирамиз.

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ, академик

XIV АСР ОХИРИ—XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОНДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

(Темур ва Темурийлар даври)

Жаҳон маданиятини Мусо Хоразмий, Исмоил Бухорий, Абу Наср Фиробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Замахшарий каби номлар билан безаган Ўрта Осиёнинг IX—XII асрлардаги маданияти — Уйғониш даври кескин рўй берган тарихий воқеалар тўғрисида бирдан узилиб қолди.

XIII асрнинг бошида Ўрта Осиёдаги Хоразмшоҳлар давлати Чингизхон қўшиқларининг даҳшатли ва аёвсиз ҳужумига учради. Бу ҳужум 1219 йилда Хоразмшоҳларнинг шимолий чегарасидаги Утрор қалъасини забт этишдан бошланди ва 1220—21 йилларда Хоразмшоҳлар маркази Кўхна Урганч душман қўлига ўтди. Хоразмшоҳ қўшиқлари яхши қуролланган бўлишига қарамай, ички низолар ва келишмовчиликларнинг кучайганлиги, қўшиннинг шаҳарлар ҳимояси учун бўлиб юборилганлиги, бирлиكنинг йўқлиги Чингизхон ҳужумига бардош бераолмай тезда барбод бўлишига олиб келди. Шаҳарлар, маданий марказлар вайрон этилди, аҳоли қирғинга учради. Улка тўлигича мўғуллар мустамлакасига айланди. Ўрта Осиёни турли туманларга бўлиб юборган мўғул хонлари ўртасидаги узаро низолар ва курашлар ҳам авж олди — булар ҳаммаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатди, маданият ўчоқлари сўнди. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинди, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъмор ва мусаввирлар ўлдирилди, тасодифан омон қолганлари эса Шимолий Ҳиндистон, Ғарбий Эрон ва Хуросоннинг турли вилоятларига қочиб, жон сақлаб қолдилар.

Шундай шароитда мўғуллар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчилиги ва жабуру-зулмининг кучайиб бориши халқ оммасининг кутарилишига олиб келди. Бу халқ қўзғолоиларининг энг йириги — 1337 йилда Сабзавор шаҳрида бошланиб, қариб 45 йил давом этган сарбадорлар чиқишидир.

Халқ оммасининг ажиабий истилочилар ҳамда маҳаллий ёзувчиларга қарши аёвсиз кураши, Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлигини анча заифлаштирди ва уларга қарши кескин кураш кучайиши учун қулай замин яратиб берди. Шундай шароитда Амир Темур (1336—1405) майдонга чиқди ва ижтимоий жараёнда тезда кўзга ташланди ҳамда мамлакат ҳаётида жуда катта роль ўйнади.

Амир Темур тарқоқ ва узоқ урушлардан хонавайрон бўлган

Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини мўгуллар мустахлақасидан оқиб этиб, ягона, мустақил ва мустаҳкам давлатга бирлаштирдди. Унинг маркази этиб Самарқанд шаҳри тинланди.

Амир Темур давлати ўз даврида Оврупо ва Осиёдаги энг пирик, мустаҳкам ва ривожланган давлат сифатида танилди.

Темур вафотидан сўнг ҳам XVI аср бошига қадар унинг авлодлари мамлакатга ҳукмронлик қилдилар. Темурийлар даврида марказий давлат иккига — Мовароуннаҳр ва Хуросонга ажратилиб идора этилди. Самарқанд ва Ҳирот бу икки давлатнинг маркази бўлиб хизмат қилди. Айниқса, Темурийлардан узоқ вақт ҳукмронлик қилган Шоҳрух, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро даврларида маданият гуллаб-яшнади.

Мусулмон Шарқи, айниқса, Марказий Осиёнинг маданияти тарихида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик даври — XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошларигача бўлган давр сўнгги умумий тарихий ривожланишга жуда катта таъсир қўрган ёрқин, сермазмун, самарали давр ҳисобланади.

Бу даврда ўзбек тили адабий тил сифатида узил-кесил шаклланди ва Ўрта Осиёнинг сўнгги ривожини белгилаб берди.

Бу юксалиш биринчи навбатда Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқ бўлса, унинг ўғиллари, набира ва бошқа авлодлари у бошлаб берган ижтимоий-маданий ҳаётдаги йўналишларини давом эттиришга, Темурийлар салтанатининг анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар.

Ўрта Осиёдаги IX—XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гуркираб яшашини Ўрта Осиё халқлари тарихида илк Уйғониб даврини ташкил этган бўлса, XIV аср охири ва XV аср мўгуллар мустахлақачилигидан қутулиб, мустақил феодал давлатининг шаклланиши ва ривожини асосида маданиятда яна кўтарилиш ва кескин ривож рўй берди. Бу даврнинг маданиятдаги кескин равишда бўлиши қолган Уйғониб даврининг якуни — сўнгги Уйғониб даври деб аташ мумкин. Бу кўтарилиш аввал маданий ютуқларга, уларнинг янада юксалтириш ва замопа маънавий талаблари асосида янгилаш патижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили қисман фан тили бўлиб қолса-да, асосан илм ва бадий адабиёт, санъат тили сифатида туркий ва форсий тилларнинг мавқеи кучайиб, асосий ўринга чиқди. Давлат ишлари ҳам шу тилларда олиб борилди. ^{1: пен}

Темур ва Темурийлар давлати деярли бир ярим аср Осиё, айниқса, Марказий Осиё тарихида ниҳоятда кўп, серқирра, ранг-баранг маданий-маънавий бойликларини яратинга, халқ талантиларини учун имконият яратолганлиги, туркий халқлар маданияти тарихида тамоман янги, узоқ асрларга озуқа берган қатламлар, янги саҳифалар вужудга келтирилган билан машҳурдир. ⁵

Темур мамлакатининг иқтисодий қудратини оширишга ҳаракат қилди. У ишгол қилган хорижий мамлакатлардаги илм аҳлини ўз папоҳига олди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларини ободончилиги учун жон куйдирди. Рус олими А. Ю. Якубовский Темурнинг бу соҳадаги ишлари ҳақида ёзган эди: «У яхши ҳисоб-китоблик

хўжайини эди. У Мовароуннаҳрга пафақат турли туман бойликларини, балки ҳуварманд, мусаввир, метмор ва олимларни ҳам олиб келди. Тўғри, Мовароуннаҳрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, ҳувармандлар қанча кўп бўлса, ҳувармандчилик, маданият ва илм-фан ҳам шунча тез ривожланади».

XIV асрнинг охирига келиб Самарқанд Шарқнинг энг гузал ва обод шаҳарларидан бирига айланди. Бу ерда улкан бинолар, кенг ҳибонлар қуришга катта эътибор берилди. XV аср бошида Мовароуннаҳрга келган испан сайёҳи Руи Газзалес де Клавихоннинг маълумотига қараганда, Самарқанднинг бойлиги фақат озиқ-овқатнинг мўллиги билан эмас, балки, шойн матолари, атлас, мўйнадан қилинган кийимлари, турли мамлакатлардан келтирилган сопсаноксиз моллари, бозор ва майдонлари, кўчаларининг кенг ва кўркамлиги билан кўзга ташланади.

Айниқса, кишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида мамлакатда ҳар хил қурилиш иншоотлари барно қилиниб, ирригация шаҳобчалари тузатилиб, Мугон чули ўзлаштирилди. Хуросонда ва бошқа жойларда каналлар ўтказилди, кўприклар қурилди, йўллар таъмирланди. Турли хил ҳувармандчилик — ип газлама, шойн ва жуидаи тўқилган матоларни ишлаб чиқариш, кийим-кечак тикиш кенг йўлга қўйилди. Олача, духоба, кимхоб ва бошқа матоларни тўқийдиган ва уларга безак берадиган маҳсус усталар пайдо бўлди. Бу даврда маҳаллий пахтадан тайёрланган матоларга, хусусан, дағал матолар ва полотноларга бўлган талаб кучли эди. Заргарлик, кулолчилик ҳуварлари кенг ривожланди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички ва ташқи савдо раванқ топабшлади. Самарқанд қалимдан Шарқнинг савдо маркази бўлиб, бу ердан бошқа мамлакатларни боғловчи Ипак йўли ўтар эди. Айниқса, Ҳиндистон, Ҳитой, Русия, араб мамлакатлари билан савдо алоқаларини ўрнатилиши Темур давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Амир Темур савдонинг ривожига карвон йўлларини яхшилаш, уларни турли талон-тарожлардан ҳимоя қилиш, четдан келтириладиган молларга солинадиган солиқларни тартибга солиш, савдогарларга имкониятлар тугдирини ишларига катта эътибор берган эди. Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришнинг ривожига катта таъсир кўрсатди ва моддий бойликларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Бу ҳақда Темур «Тузуқлар»да шундай деган эди: «...Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳлларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагиди кучи бөр фақир мискиллар эса ўз аҳволи ва касбу қорига қараб иш тутсинлар. ...Сармоясин қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадаи етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қўрби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-имо-

рати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, унга ёрдам берилсин» (Тошкент, «Темур тузуклари», 1991, 66—67-бетлар).

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қурилиш ва ободончилик ишлари тез тараққий эта бошлади. Хусусан, Самарқандда Биби-хоним, Кўсарой масжиди, Шоҳишода мақбараси, Кеш (Шаҳр-саба) шаҳрида Оқсарой, Самарқанд атрофида Боги Шамол, Боги Дилқушо, Боги нав, Боги Чинор каби боғлар, Амударё ва Сирдарёга қуриқлар, қарвон саройлари, работлар қурдирибди, кўплаб мадраса ва хонақоҳлар, ҳаммомлар барпо қилинди.

Улугбек даврида Самарқандда 1417—1420 йилларда улкан мадраса, шу йилларда Бухорода, 1432—1433 йилларда Ғаждувонда мадрасалар барпо қилинди. Булардан ташқари, Улугбек Темур даврида қурила бошлаган Биби-хоним масжиди, Ғури Амир мақбарасини қуриб битказди. Лекин бу даврдаги энг нодир меъморчилик санъати намунаси — бу Улугбекнинг фалакиёт расадхонасидир.

Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларида ҳам катта қурлишлар рўй берди. Хусусан, Ҳиротда «Дорушшифо» шифохонаси, Курбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кукалдош мадрасалари, «Боғи байт ул-вмом», «Боғи хамса оройи» каби боғлар бунёд этилди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросонда 40 га яқин иншоотлар вужудга келган.

✓ Урта Осиёда маданиятнинг ривожланишида қўшни мамкалатлар билан маданий алоқалар муҳим роль ўйнади. Айниқса, Урта Осиё Эрон билан қадимдан мустақкам алоқа ўрнатган бўлиб, XIV—XV асрларда бу икки давлат ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар ҳам кучая бошлади. Бу даврда Хитой билан ҳам алоқа кучайди. 1420 йили Шоҳрух машҳур рассом Ғиёсиддин Наққош бошчилигида Хитойга элчилар юборди. Улар Хитой халқининг урф-одати, турмуш тарзи, маданий ҳаёти, давлатни бошқариш услуби билан танишиб қайтдилар. Шунингдек, Шоҳрух даврида Ҳиндистон билан ҳам алоқа яхшилашиб, 1442 йилда у томонга элчилар юборилди.

♦ Темурийлар даврида маданият янги босқичга кўтарилиб, Урта Осиёда қадимги юнон ва ҳинд олимларининг фалакиёт, ривзиёт, тиббиёт, кимё ва бошқа соҳаларидаги тадқиқотлари кенг тарқалди. 5
Илк ўрта асрларда юнон олимларининг рисолалари араб тилига таржима қилиниб, асарларига кўплаб шарҳлар битилди. Шунинг учун қадимги юнонларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари, хусусан Арасту, Афлотун, Птолемей ва бошқаларнинг табиий-илмий ва фалсафий асарлари XIV—XV асрларда ҳам Урта Осиё олимлари учун янгилик эмас эди.

♦ XIV—XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустақкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қонда, одат, анъаналар эса шарият асосида олиб бориладди. «Темур тузуклари»да дин арбоблари, пайх, саййид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат 1!

1
ипларигадаги иштироки махсус ва бир неча бор қайд этилиб ўтилади. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қондаларини замон талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишига интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади. †

Ўрта Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг яссавий, кубравий, қадирия ва айниқса, нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Гиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан япада ривож топиб, у сарой аҳли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатди.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан мuposабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчиларидан Саййид Мир Кулолви (Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 йил) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкаларидаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг Ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Саййид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Яссин шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаларда кўрсатиб ўтилган.

«Тузуклар»да: «...машойихлар, суфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан тангри таолонинг сўзларини эшитиб кароматлар кўрдим», — деб ёзади Амир Темур.

XIV—XV асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳроп каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор ривожланиш йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳроп фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда мусаввирлик, ваққошлик санъатининг моҳир усталари пайдо бўлди. Хусусан, «Шарқ Рафаэли» деб танилган Камолиддин Беҳзод ўз ижоди билан бутун Шарқдагина эмас, балки Оврупода ҳам машҳур бўлди. Хаттотлик ва муқовасоалик санъати ҳам тараққий этиб, бу соҳада янги услублар пайдо бўлди. Масалан, Мир Али Табризий хаттотликнинг наставлиқ услубини ихтиро қилди. Бу услуб кейинчалик бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди.

«Рафиқий» таҳаллусини олган Мир Али Мажнун ибн Камолид-

дин Маҳмуд, самарқандлик хаттот Хўжа Абдулқодир Руянда, «Хаттотлар султон» номини олган Султон Али Машиҳадий ва бошқа хаттотлар ижодини ҳам алоҳида қайд этиш лозим. Устод Шайх Фойий Найи, Мавлоно Қосим Раббоний, Хусайн Удий, Хожа Юсуф Андижоний, Мавлоно Нажмиддин Кавкабий, Шоҳқули Фижжакий, Дарвиш Аҳмад Қонуний, Устод Шодий каби мусикашунослар ҳам шу даврда яшаб ижод этганлар. Улугбек, Навоий, Жомий, Биноий каби буюк мутафаккирлар ҳам музика соҳасида маълум ишларни амалга оширганлар.

† XIV—XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзат, ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, маънавий, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараққий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят, пазм соҳасида ижод қилувчи маиҳур шоирлар етишиб чиқди. Ўзирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саққокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хўжа Суғдий Самарқандий, Мирзабек, Восфий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Хофиз Хоразмий, Яқиний, Хилолий, Галобий, Атоий, Сухайлий, Хусайн Али Тўфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло Кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир канча шеърли ва насрий асарлар яратдилар.

XV асрда ўзбек тили ва адабиёти, шеърят, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий тисолида ўзининг юқори чуққисига кўтарилди. Навоий ўзбек адабий тилининг фазилатларини ҳар томонлама очиб, асослаб берди. Жомий ва Навоидан ташқари, тил муаммолари билан шуғулланган Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий, Абу-л-Қосим ибн Абу Бақр Лайсий Самарқандий ҳамда Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Несфароний каби йирик олимларнинг номларини келтириш мумкин.

XIV асрнинг иккинчи ярмида бошлаб Ўрта Осиёда фалакиёт ва риёзат фанлари ривож топди. Улугбек асос солган фалакиёт мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чиқди. Улар Маъсум Қошпий, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Гийосиддин Жамшид ва бошқалардир.

Бу даврда тиббиёт пилми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат пилмининг йирик вакилларида Бурхониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Қирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Хусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

† XIV—XV асрларда Ўрта Осиёда маънавий ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривож, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Жўржоний номлари билан боғлиқдир. Жўржоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мушрий, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг пилгор иқтисодий ва ахлоқий

фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеъриятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баёи қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой ғалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисолалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Вонз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темирий шаҳзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириб, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Илзомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизин Аbru, Натаанзе, Фосих Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар Темирийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

1. Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксалиш бутун мусулмон Шарқининггина эмас Оврупо мамлакатларини ҳайратга солди. Бу юксалиш Ўрта Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожининггина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди. Темирий шаҳзода Заҳриддин Мухаммад Бобур Ҳиндистонда 1425—26 йилларда ўзига қаратиб, «Мўғуллар империяси» деб ном олган давлатга асос солди ва бу давлатда XV асрдаги Ўрта Осиё маданиятининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди.

119-*Реш.* Темур ва Темирийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шунга кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва ахлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалишни юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқоқ, ўзаро илзо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгиди ҳукмронлар — мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг мустақиллашчиликдан қутилиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қондаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбилармонлик каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи — иқтисодий омил — Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик ва феодал муносабатлари, феодал ишлаб чиқаришнинг сўнгги ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳуварманчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун пидоётда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи — маънавий омил — аввалги маданий мерос, маънавий кадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишни амалга оширишдан иборат бўлди. Ўрта Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX—XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Гапжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан; мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи — ғоявий омил — бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хўросонда кенг тарқалган тасаввуф таълимотидир.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари суялган узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа бўлди.

АМИР ТЕМУР

(1336—1405)

2 *роми*
Амир Темур ибн амир Тарагай 1336 йил 8 апрелда Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси амир Муҳаммад Тарагай барлос улусига мансуб беклардан, баҳодир жангчи, уламою фўзалого ихлосманд, илм аҳлига ҳомий ва интиёқманд киши бўлган.

Амир Темурнинг ёшлиги ҳақида маълумотлар кам учраса-да, айрим манбаларга қараганда, у ёшлигида хат-савод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, метеморчилик ва тарих илмларини ўрганган. Амир Темур билан суҳбатлашиш шарафига мўъссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдун жаҳонгир турк, араб, форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фалсафий билимларининг мураккаб жиҳатларигача яхши ўзлаштирганлини таъкидлайди.

Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароуннаҳр мўгуллар истибдоди остида бўлиб, Чингизхон ва Ботухон босиб ўтган шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланган, сув иншоот-

лари бўлиб ташланган ёки ишга яроқсиз ҳолга келтирилган, Чин-
гизхон Мовароуннаҳрни ўзининг иккинчи ўгли Чигатойхонга суюр-
гол сифатида инъом қилган эди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўага
ташланади. Биринчи даври (1360—1385) Мовароуннаҳрни мўгул
хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро
урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386—1405) эса икки
йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатлар-
га юришлари билан характерланади.

1360 йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннаҳрдаги ички
пишо, урушларда иштирок эта бошлади ва Мўгулистон ҳукмдори
Туглуқ Темурхон, унинг ўгли Илёсхўжага қарши курашлардан
сўнг, Амир Ҳусайн устидан галаба қозонгач, 1370 йилда Мовароун-
наҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни ҳокимият
пойтахти этиб белгилади.

Амир Темур тахтга ўтиргач, Чигатой улусининг барча ерларига
ёзилиб ворис деб билди ва Сирдарёнинг кўйи хавзасидаги ерларини,
Тошкент вилоятини, Фарғона водийсини, Хоразмни ўз ҳукмиронли-
ги остига киритди. Натихада, Мовароуннаҳр ва Хуросонда йириқ
марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда
Эрон, Ирок, Закавказье мамлакатлари, Ҳиндистон, Олтин Ўрда
ва Туркия билан бўлган жангларда голиб чиқиб, салтанат ҳудуди-
ни шарқда Хитой деворига қадар, гарбда — Ўрта денгизига, жа-
нубда эса Ҳиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур фаолиятида муайян сиёсий йўл — майда феодал ҳукмирон-
лигини тугатиш, муҳим халқаро қарвон йўлларида устулик қи-
либ турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақоба-
тини енгиб Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъмин-
лай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Амир Темур
авваламбор мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқа-
ришдаги тартиб-интизом, қонунчиликни кучайтириш, савдо-сотик,
ҳунармандчиликни кенгайтиришга имконият яратини, солиқларни
тартибга солиш, мамлакат ҳимоясини таъминлаш йўлида қўшин-
нинг қудратини ошириш қабиларга катта эътибор берди.

Амир Темурнинг ҳар бир ҳарбий юришларига туртки бўларлик
сабаб бор эди. Бу сабаблар — ўз давлатининг чегараларини мус-
таҳкамлаш, ташки душманлардан ҳимояланиш, қарвон йўллари
турли йўлтўсарлардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни
жазолаш, бўйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъ-
сирини кенгайтириш қабилардан иборат бўлганлиги тарихий
маъбалардан билиб олинш мумкин. Масалан, Амир Темурнинг Тўх-
таминшхонга қарини юришини олсак, Темур Тўхтаминшхонга кўп ил-
тифотлар, ёрдамлар кўрсатиб, 1379 йилда Ҳурасонни енгиб, Оқ
Ўрда тахтига Тўхтаминшонни ўтқазган эди. Аммо Тўхтаминшхон
Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди.

У Мовароуннаҳрда бир пача бор талончилик шиятида бостириб
кирганидан сўнг, Темурда ҳам унга қарши курашини мажбурияти
вужудга келди ва 1395 йил 15 апрелда Қундузчада Амир Темур

билан Тухтамишхон уртасида ҳал қилувчи ҳаёт-мамот жанги бошланди. Жанг фақат Тухтамишхоннинг тақдирини ҳал қилиб қўя-қолмай, балки бутун Олтин Ўрда тақдирини ҳам ҳал қилди.

Тарих Темур зиммасига Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани қўйган экан, Соҳибқирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Рус князликлари ва Шарқий Овруно халқларини мўғуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди. Пирик рус олими А. Ю. Якубовский: «Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган бу галабаси нафиқат Урта Осиё ва Шарқий Овруно, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди», — деб ёзди.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузургдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, ирригация тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳаракатларини назорат остида олиш каби ишлар билан шугулланган. Ҳар бир Девонда кириш ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темур тарихчилар тасвирича, ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Овруно олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф. Шлоссер ўзининг «Жаҳон тарихи» (III-том) асарида: «Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонунинос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади», — деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М. Вебер: «Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантига эга эди», — деб таърифлайди. Шунингдек, «Тузуки Тимур» — «Темур тузуклари»да ҳам Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қарashi, бирлашган қудратли феодал давлатнинг сиёсий ва ахлоқий қондалари ҳақида гап боради.

«Темур тузуклари»да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қондалар, қўшнларининг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшни турларининг тутган урни ва узаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шарият ҳукмлари асосида олиб борилганлиги бир неча бор таъкидланади. «Салтанатим мартабасини. — деб таъкидлайди Амир Темур, — қонун-қондалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди». Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бошқаришда 12 қондага амал қилинганлиги, салтанат 4 қатъий қондага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган («Темур тузуклари»га қаралсин. — М. X.).

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солғи ва на

бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўрлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. «Барча ишларда, — деган эди Амир Темур, — бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тугатиш мақсадида бошнавалар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар». Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қондаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Темур ёзади: «Солиқлар йиғишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани қашшоқликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Негаки, халқни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади, хазинанинг беқувватлиги ҳарбий кучларнинг тарқоқлашишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизлашишига сабаб бўлади...»

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузулишига ўз даврининг юдир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда — аскарний қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни ўбдон ўрганиб чиқишда ҳамда лашкарбонин — қўмондонликда намоён бўлди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг кўпчилигида Темур фаолиятига ўз даври нуқтаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуқтаи назари асосида баҳо берилган.

«Темур тузуклари»ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: «Темур хони (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз бунини тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ — биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга ҳалақит бериб келди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдидан кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темирзодаларини, балки саййидлар, шайхлар, илим-фан арбобларини ҳам таклиф этган ва ўзининг ҳар бир юришлари олдидан бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Амир Темурнинг ободончилик ишлари тўғрисида таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шугулланган, деган фикр муболағали: у Кобул водийси ва Муган чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан сугориш ишлари олиб борди», — деган тарихий жиҳатдан гоят қимматли фикрни айтиб ўтган. Бу фикрга

муқояса қилиб, Али Яддийнинг ёзишмасини келтириш мақсадга мувофиқдир. «Бир йил мобайнида, — деб ёзади урта аср тарихчиси Али Яддий. — Бағдод шаҳрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳувармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бакирга топширилди».

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда муғулларнинг қарийб 140 йиллик ҳукмронлик даврида бирорта ҳам кўзга кўринарли қурилиш ёки сув ишоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қарши, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешининг атрофи қайтадан муҳофаза теворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қозишга, янги ерларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти беқиёс эканлигини тушуниган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар, турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳувармандчилик саъياتини тараққий этдирган.

✦ Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга иятилар экан, тарихчи Иби Арабшоҳ ёзганидек, «Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалого тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату иқромини унга изҳор қиларди».

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мушши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, унинг хизматида бўлдилар. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳалари равнақига катта эътибор бериб, соҳиби ҳуварлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: «Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдорлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашниш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга гамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди».

✦ Амир Темур ўзини моҳир дипломат сифатида ҳам намоён қилган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошқача айтганда, ўша вақтда кўпроқ маълум ва машҳур бўлган Оврупо давлатлари билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш ва уни мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини француз ва инглиз қиёвларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Манбаларда соҳибқирон Амир Темур — ёрқин хислатларга эга

эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бирсузлик, зур руҳий қудрат эгаси, саловатли иссон сифатида таърифланади.

Амир Темурнинг Оснё, умуман жаҳон тарихидаги хизматлари ва тутган ўрни ҳақида хулоса қилиб қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш жоиздир: Амир Темур Ўрта Оснёни мўгуллар исқанжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб уларни мустақиллик учун курашга йўналтирган етакчи раҳбар, ерли халқнинг бу соҳадаги орзу-умидларини рўёбга чиқишига улкан ҳисса қўшган саркардасидир; Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти, халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона давлат барпо этаолди; Амир Темур ҳам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошқа мамлакатларга юришлар қилди ва Оврупо мамлакатларининг ривожланишини тезлаштиришга ўз ҳиссасини қўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврупои Туркия тажаввузидан сақлаб қолди; Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободончилик ҳунармандчилик ҳомийси бўлиб танилди. Ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилининг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Оснёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнги ривожланишига катта таъсир кўрсатди; Амир Темур қатор Шарқ мамлакатлари ва айниқса, Оврупо мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотик, маданий алоқаларга янада кенг йўл очиб берди.

Собиқ советлар мафқураси, пролетар дунёқароши ҳукмронлик қилган шароитда, Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди. Лекин мафқуравий тусиқ, тақиқлашларга қарамай айрим илмий асарларда Темур ҳақида баъзи тўғри фикрлар ҳам билдирилди.

Бу жиҳатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И. М. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Оснё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Рисола Темур шахсига бирёнқамали қарашларга қарши ташланган илмий асар сифатидаги дастлабки қадам эди. Лекин бу қадам Москвадаги юқори идоралар ва матбуот органлари томонидан қораланди ва асар муаллифи бир қанча азиятлар чекди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви, эски мафқура сиқувидан қутулиши, тарихимизга тўғри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишга бағишланган қатор маибалар, китоблар, жумладан, Бўрибой Аҳмедовнинг Амир Темур ҳақидаги катта роман-хроникаси нашр этилди. Ўзбекистон Президентининг фармони билан 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жаҳон миқёсида нишонланиши Амир Темур ном оқлаиб, ўзбек халқига бутунлай қайтганига ёрқин далилдир.

ШОҲРУХ МИРЗО

(1377—1447)

Шоҳрух Мирзо Амир Темурнинг тўртинчи ўгли бўлиб, 1377 йил 20 август пайшанба кунин оламга келган. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳрухнинг отаси Тағой Туркон ота соҳибқироннинг хос канизақларидан бўлиб, Амир Темур кейинчалик уни ўз никоҳига киритган. Шундай бўлса ҳам Шоҳрухни Сароймулк хоним тарбиялаб вояга етказган.

Шоҳрух Мирзо ёшлигиданоқ аҳкоми шариятга қаттиқ риоя қилиб, диний китобларга қизиққан. У 20 ёшигача отаси Соҳибқирон қаватида бўлиб, ҳарбий юришларда, жумладан, Фаластин юришида ҳам фаол қатнашган. Амир Темур 1397 йилда унга Хуросон, Сенстон ва Мозандарон ҳокимлигини бергач, то 1405 йилгача Хуросон ҳукмдори деган ном билан кифояланади.

Фасиҳ Хавофийнинг ёзишига қараганда, Шоҳрух Мирзо Ҳиротнинг нуфузли хўжазодалари раҳнамолигида Хуросон ҳокимлигини бошқарган.

Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳрух Мирзо тахтга даъвогарлар қаторида валиаҳд Пир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори Халил Султонга қарши курашади. 1407 йили Пир Муҳаммад Мирзонинг фожияли ўлимидан сўнг, яқка ўзи курашни давом эттириб, 1409 йили Халил Султон устидан қўли билан келиб, тахтни қўлга киритгач, Мовароуннаҳрни тўлиқ ўгли Улғубек Мирзога, Балхни иккинчи ўгли Султон Иброҳим Мирзога, Хисорни марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўгли Муҳаммад Жаҳонгир мирзога, Фарғонани эса марҳум акаси Умаршайх мирзонинг ўгли Аҳмад Мирзога виёом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шоҳрух Мирзо аста-секин ўз акалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобе қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Ироқ, Хуросон ва Шимоллий Афғонистондан иборат катта бир давлат жиловини ўз қўлига киритиб, Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади ва «улуг хоқон» сифатида салтанатни бошқаришга киришади.

Шоҳрух Мирзо кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларкан, девон ва салтанатни бошқаришда ўктам ва тадбиркор хотини Гавҳаршод бегим фаол иштирок этган.

Шоҳрух Мирзо ихлос ва илбзандлик юзасидан дарвешлар ҳамда гушайишчиларга илтифотлар кўрсатиб, Ҳиротнинг Жомеъ масжидида жума намозини халойиқ билан бирга ўқирди. Жума намозларининг бирида (1427 йил 21 феврал) Аҳмад номли кимса масжид ичида Шоҳрух Мирзога пичоқ санчади. Аҳмад ўша заҳоти ҳолатда этилади. Табибларининг жойбозлиги билан қилинган муолижадан сўнг заҳм битиб, Шоҳрух Мирзо тузалиб кетади.

Шоҳрух Мирзо умрига охиригача ўз ўрнига валиаҳд тайинлашига иккиланиб юради.

1446 йили Шоҳрух Мирзо ўз набираси, Қазвин, Рай ва Қум ви-

доятлари ҳукмдори Султон Муҳаммадга қарши юриш бошлайди. Чунки Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрух Мирзога қарши бош кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Шоҳрух Мирзо қўшини гарбий Эронда ҳеч қандай қаршиликка учрамайди. Нимагаки, бобосининг келаётганини эшитган Султон Муҳаммад Шероз қамалини бўшатиб, тоққа қочган эди. Қўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар.

Мазкур ҳарбий юришдан қайтаётганда Шоҳрух бетобланиб, 1447 йили Раё вилоятида, 70 ёшида вафот этади.

Хуросон Шоҳрух Мирзо даврида сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланди, қўлаб хайрли ишлар амалга оширилди. Масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, работлар, сардорлар, қишлоқ ва қўрғонлар қурилиб, мазкур қурилишлар вақф мулклари билан таъминланди. Шоҳрух Мирзонинг муътадиллиги ва таниқ сиёсати Хуросонда тинчликни барқарор бўлишига илҳом берди. Бу даврда тижорат, ҳунармандчилик, деҳқончилик юқори даражага кўтарила бошлади. Айниқса, ҳунармандчилик, тўқиччилик, меъморчилик, уймакорлик, хаттотлик, муқовасозлик, ҳамда қозоқ ишлаб чиқаришга катта эътибор берилди. Шунингдек, металл қайта ишлатиш, қурилиш асбоб-ускуналарини тайёрлаш, кулолчилик санъати усадди. Булардан ташқари заргарлик, каштадўзлик, кандакорлик, шоҳи ва бошқа хил нафис матолар тўқиб чиқаришга эътибор кучайди. Жумладан маҳаллий ва хориждан олиб келинган хомашёлардан банорас, атлас каби матолар ишлаб чиқарила бошланди. Шу касбининг моҳир усталари етишиб чиқди. XIV—XV асрларда Хуросонда кулолчилик санъати сопол буюмлар билан бир қаторда сув ипишотларида, улкан бинолар қурилишида ишлатилган сопол қувурлар, хилма-хил шакл ва ранглар билан жиловланган сопол қошинлар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилди.

Шоҳрух Мирзо мамлакат истиқболини кўзлаб Хитой ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан дипломатик муносабатларни яхшилашга ҳарат қилди. Мазкур мамлакат элчилари Самарқанд ва Ҳиротда, уз навбатида Ғиёсиддин Наққош раҳбарлигида Хитойда, Абдураззоқ Самарқандий бошчилигидаги элчилар Ҳиндистонда бўлдилар. Шоҳрух Мирзо Ҳирот шаҳар қалъасининг жануб томонида (1410—1411) мадраса ва хонақоҳ бино қилдирди. Бу пайтда пойтахт Ҳирот ва умуман Хуросонда маданий ва маиший қурилишлар кенг кулол озади.

Ҳиротда бир неча шифохоналар мавжуд бўлиб, буларнинг қаторида яна иккита «Доруишифо» қурилади. Бу шифохоналарнинг битта си Шоҳрухнинг учинчи хотини Мулкат ого (Мулк ого) тарафидан, иккинчиси эса Шоҳрухнинг набираси Алоуддавла (1417—1460) томонидан қурдирилган эди. Мулкат ого ҳам Гавҳаршод бегим каби Ҳиротда «Дорулҳадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Ҳиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта работ Балх шаҳрида бир мадраса қурдирди.

Шоҳрух даврида Ҳиротда қурилган энг катта ёдгорликлардан бири малика Гавҳаршод бегим тарафидан қурдирилган улкан мад-

раса ва мазкур мадраса ёнида қад кўтарган бинолар 1417 йилда бошланиб, 1437 йилда кўр мадраса ва хонақоҳ ҳозирги кунгача е хонақоҳга унинг айрим ўғиллари, Гавҳармурий шаҳзодалар ва маликалар дафни ёришида хизмат қилувчи амалдорлар, бекларини абадийлаштириш мақсадида бир қатор бинолар қурдиришган. Чунончи, Хиротнинг Хивобон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кукалдоқ қад рўстлаган эди. Бу мадрасаларда диний билимлар қаторда тилшунослик, адабиёт, тарих, жуғрофия, ҳаңдаса, фалакиёт каби илмлар ўқитиларди. Булардан ташқари, фалсафантиқ ва мусиқа илми ҳам анча ривожланган эди.

Хирот қадим замонлардан турли-туман диний ва илмий китобларга бой шаҳарлардан ҳисобланган. Шоҳрух Мирзонинг ўзи ҳам китобга ўч киши бўлиб, ўзининг бой шахсий кутубхонаси, ўгли Бойсунгур Мирзонинг ҳам ажойиб кутубхонаси булган. Бу кутубхоналар қимматли асарларга бойлиги ва хилма-хиллиги билан шуҳрат қозонган.

Умуман соҳибқирон Амир Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросон Шоҳрух Мирзонинг ҳукмронлик даврида нисбатан оосойишталик ҳукм сурди. Бинобарин, Амир Темур бошлаб берган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ўз ривожини топди.

УЛУГБЕК

(1394—1449)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармониға биноан 1994 йил Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта танталар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди.

Улугбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг ғарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида туғилди. У Шоҳрух Мирзонинг тўнғич ўгли бўлиб, унга Муҳаммад Тарагай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улугбек деб аталабошлаб, бу атама кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улугбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойға қилинаётган юриш бошида Темур вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш лавом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўгли Шоҳрухнинг қўли баланд келди. Лекин Шоҳрух ўзига пойтахт қилиб Хиротни танлаб, Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандни эса ўгли Улугбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шоҳрух Эрон ва Туроннинг ягона хоқони деб ҳисобланарди.

Шоҳрух тўнғич ўгли Улугбекни 1411 йили Моваруннаҳр ва

нинг ҳокими этиб тайинлайди. Улугбек 17 ёшида ҳоким
осидан фарқли улароқ ҳарбий юришлар билан қизиқмас,
роқ или-фанга мойил эди. Афсуски, Улугбекнинг бошлан-
умоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълум
олмаган. Улугбек болалик йилларида бувиси Сароймулк
рбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли
ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя
ларини сўйлаб берганини тахмин қилишимиз мумкин.
йилларда амир Шоҳ Малик ёш мирзонинг отабеги бўл-
ган у Улугбекка асосан ҳарбий ва сиёсий тарбия бера оли-
шган эди.

Улугбекнинг устозларидан бири мушажжим Мавлоно Аҳмад
нинг тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг
нинг ёши йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак
қиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуг-
бекнинг кейинчалик асосий асари бўлмиш «Зижда фақат
Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қозизода
ларда туғилган бўлиб, 20—25 ёшларида, яъни Улуг-
бекнинг отасиданоқ Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улугбек
ўз ақл даврида ноқ Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби
ва математиклар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг
ўз ақл фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улугбекнинг ёшларида ўз даврининг ёширик олимларидан
нинг ҳокимлиги давридаги муҳим янгилликлар бутун ўрта
аҳамияти тарихида улкан аҳамият касб этди. Улугбекнинг
ўз ақл Гийосиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанд-
нинг отасига ёзган мактубида Улугбекнинг фаолияти ва
ўз ақлнинг қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъ-
мати шукроналар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори,
ўз ақл шоҳи (яъни Улугбек — А. А.) донишманд кишидирлар.
Унинг ақли одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат
у киши Қуръони каримнинг аксарият қисмини ёддан
Тафсирларини ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақида-
нинг ақлда сақлайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада
ёздилар. Шунингдек у киши фикрдан анча хабардор-
нинг ақл маълумларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардор-
дир.

Улугбекнинг риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгал-
лашган шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир
кун кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи
кунларидаги (мелодий 1415 йил 15—20 сентябр) душанба
кунини мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлаш-
ган эди. Шунга кўра отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қу-
ръоннинг қавими ўша кунини бир даража ва икки дақиқа эканлигини
аниқлашган. Кейин отдан тушгач, ҳисоб туғрилигини бу бандан бечо-
ра билан аниқлашган — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин писонининг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтимоқчиманки, у килин бу ғап соҳасида гоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира» ва «Тухфа»дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишининг ҳожати қолмайди».

Улугбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равнақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда учта мадраса барпо этади.

Самарқанддаги мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда ниҳоясига етказилади. Тез орада Улугбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тарихида унинг Самарқанддаги астропомик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва папоҳ излаб Темур даврлаб Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Рўмий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улугбек Хуросоннинг Қопон шаҳридан Ғиёсиддин Жамшид Қопийни чакиртиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сонини, 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, рассомлар, меъморлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Қопий энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг таътанали очиллини бўлади. Зайиниддин Восифий «Бадоят ул-вақоъ» китобида айтилишича биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Қозизода, Улугбек, Қопий ва кейинроқ Али Қўшчи ўқийдилар.

Улугбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва ғани тарихида инҳоят улкан аҳамият касб этди. мамлакат равнақига, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили тугилган бўлажак улкан шоир Жомий Улугбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Қозизода, Улугбек ва Али Қўшчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улугбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия ғани эди. Ислондаги энг аввалин астрономик асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улугбекдан ав-

вал ёзилган янги мукаммал «зиж»лар Берунийнинг «Қонуни Масъудий»си ва Насириддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зижи Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шоҳрухга аталган Жамшид Кошийнинг «Зижи Хоқоний» асари асосан хитой ва мўғул аъёналарига асосланган бўлиб, Ислоом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта «зиж» ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улугбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа бундай хабар қилади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улугбек Қозизода Румий, Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат аригининг бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улугбек илмий мактабида астрономия ва математикани урта асрлар даврида энг юқори ноғонага кўтарилш имконини берди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кучишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, унда ташқари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улугбекнинг кўп вақтини оларди. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улугбекнинг қаламига мансублиги маълум бўлган илмий асарлар сон жиҳатдан кўп эмас — улар тўртта.

Улугбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳур унинг «Зижи»и бўлиб, бу асар «Зижи Улугбек», «Зижи жадиди Ғурафоний» деб ҳам аталади. «Зижи»дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономик асар «Ғисолайи Улугбек» (ягона нуسخаси Ҳиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади, ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асаридир.

Улугбек «Зижи»и ўз таркибига кўра VIII—IX асрларда бошланган астрономик аъёнани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан бекиёс баланддир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмини ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида Қуръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улугбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоийиб асосламоқчи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улугбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг фақиру ҳақирини, улардан Аллоҳга энг иптилувчиси Улугбек ибни Шоҳрух ибни Темур Курагон бундай дейди...» Бу сўзлардан кўринадики, «Зижи»

нинг муаллифи Улугбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улугбек қуйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди: «Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат байроғини ўриятган, таҳлил ва таҳқиқ маънасида бўлган Қозизода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-Милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва гафронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлоно Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукамал, масалалар мушқилотларини ҳал этувчи Мавлоно Ғиёс ал-милла ваддин Жамшид. Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Ғиёсиддин Жамшид: «Ажибу доъя Аллоҳ» чақиригини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулгурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асосида, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз Қозизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ фарзанди аржуманди Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб боради ва унинг тармоқлари билан машғул. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати шинооллоҳ, яқин ва замон ва тез онларда жаҳон атрофлари ва мамлакатларга тарқалади. Ва бу муҳим китоб тамомла ёзилиб бўлди. Юлдузларнинг сифатларидан кузатишдан барча парсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга қаритилиб собит этилди».

Бу келтирилган катта парчадан кўринадики, Қозизода Улугбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг аяча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу парса кўринадики, Улугбек Самарқанддаги яна бир йирик олим Жамшид Кошиини устоз демайди, балки унинг ёши Румийдан катта бўлгани учун Мавлоноийн Аъзам дейиш билан чекланади. Ҳақиқатан ҳам, у киши Самарқандга 1416 йили, яъни Улугбек 22 яшар навқирон йилит ва олим сифатида танилганда келади ва у расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ ва фот этади. Бироқ фан тарихидан шу парса маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улугбек аввал «Зиж»нинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвалий қисми узок кузатишлар патижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор парса, бу Улугбек Али Қушчининг «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазаллардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улугбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиж»ни «фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи... иштифоқлигида» поёнига етказди.

Энди «Зиж»нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биричи — «Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб номлан-

ган мақола (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда Исролда қўлла-ниладиган асосий эра — ҳижрий эраси, суръёнӣ-юноний эраси, «жалолӣ» эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эраларда келтирилган саналарни бирдан бирига мослаштириб кўчириш. ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

Иккинчи — «Вақтлар ва унга тааллуқлик нимарсалар» деб номланган мақола 22 бобдан иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Мақоланинг тўртинчи бобида Улуғбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал унпаҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизча энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дақиқа ўн етти сония топдик». Улуғбек топган бу миқдор ўрта асрлар даври учун анча аниқ эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу бурчанинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёриткичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш шу бурчак миқдorigа боғлиқ эди.

«Зиж»нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қўёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек «Зиж»нинг бошқа «зиж»лардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мааскур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олти катталиқ бўйича тартиблаб, ўз «Алмажистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталиқда, энг кичиги эса олтинчи катталиқдадир. Ҳар бир катталиқни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-бирдан фарқ қилиш учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқар юлдузлари деб ҳисобланади.

Абдурахмон Суфий турғун юлдузларини аниқлаш тўғрисида мухтасар сус китоб ёзган, барча кишилар унга мурожаат қиладилар ва унинг қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон куррасидаги ҳолатини кузатишимиз

мизга қалар улар ҳақида Абдурахмоннинг китобидагига асосланар-
дик. Бироқ ўзимизда кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг
ҳолати унинг китобидагига мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ биз-
нинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва
бошиқа юлдузларнинг ҳолатлари Абдурахмоннинг айтганига зид
эканлигининг шохиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимиз-
га мос келган ҳолда қуррага жойлаштирганимизда эса кузатгани-
мизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бушга имонмиз. Биз
барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бушдан
йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жапубий масофа-
ларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу
Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттита Сижмара
(«Курбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема»)
туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-нчигача ва 44, 45-юлдуз-
лар; ўн биттаси Кентаврус («Кентавр») туркумидан — булар 27-
нчидан охиригача ва яна битта Сабъ («Ҳайвон») юлдуз туркуми-
дан — бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурахмон Суфий
санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурах-
мон Суфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай
юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсак-
да, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз
ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдуз-
лар Мумоик ал-анна («Жилов ушловчи»)нинг 14-нчи, Субънинг
11-нчи юлдузи ва Ҳутдан ташқарида, жанубдаги олтита юлдуздр».

Келтирилган парчадан кўринадики, Улугбекнинг юлдузлар
жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва мукамал жадвал
бўлган. Бу парча Улугбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясал-
ган деган хулосага ҳам олиб келади.

«Сиж»нинг охириги — «Юлдузларнинг доимий ҳаракати» деб
номланган тўртинчи мақоласи фақат икки бобдан иборат ва у асо-
сан илми пужумга бағишланган.

Улугбек «Сижи» ўрта асрлардаги энг мукамал астропомик асар
бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг
аввал бу асар Самарқандда Улугбек атрофида тўпланган олимлар
ижодига таъсир кўрсатди. «Сижи»ни ўрганган шунинг кўрсатилки, у
асосан амалий қўлланмига мўлжалланган бўлиб, назарий масала-
ларни баён этишини Улугбек олдига мақсад қилиб қўймаган. Шу-
нинг учун бўлса керак, «Сижи»ни биринчи бўлиб Самарқанд олим-
ларининг ўзи, хусусан Али Қўшчи шарҳлайди. Ундан кейинги
шарҳларни Мирам Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзди.

1449 йили Улугбекнинг фожиали ҳалокатидан сўнг Самарқанд
олимлари аста-секин Яқип ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тар-
қалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарқанд олимла-
рининг ютуқларини ва «Сижи»нинг нуқталарини ҳам етказдилар.
Хусусан Али Қўшчи 1473 йили Истанбулга бориб, у ерда расад-
хона куради. Шу тариқа Улугбек «Сижи» Туркияда тарқалади ва
Туркия орқали Овруно мамлакатларига ҳам етиб боради.

Хоширғи кундаги маълумотларга кўра «Зиж»нинг 100 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Бир асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалк оммавий ва кенг маълум бўлмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шарҳланган. Уни шарҳлаган олимлардан куйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин. Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибни Рўёний Лаҳижий (ваф. 1519), Миром Чалабий (ваф. 1525), Абдулали Биржандий (ваф. 1525), Гибсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улугбек «Зиж»ни айниқса Ҳиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарқанд олимларининг илмий аъёнalarини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг вoрислари ўтмишдаги шоҳларга ўхшаб атрофига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий излавишларига шароит яратдилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳоний Аввал замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фариқиддин Масъуд ал-Деҳлавий (ваф. 1629) «Зижни Шоҳ Жаҳоний» номли асар ёзди: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улугбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улугбекдан олинган. Пирик ҳинд олими Савой Жанг Сянг (1686—1743) ҳам унинг «Зижни Муҳаммадшоҳий» асарини Улугбек «Зиж»ининг катта таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг Ғарбий Оврупо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда Ғарбий Оврупо Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улугбекни XV асрдаёқ биларди. Али Қушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улугбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Оврупога тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) келди. Қайтишида у ўзи билан Улугбек «Зиж»ининг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадваллини чоп этади. Уша йилнинг ўзида Гривс «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр этади. 1550 йили эса у «Зиж»нинг биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Гривс 1652 йили маъкур охириг икки ишни қайта нашр этади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Ҳайд (1636—1703) «Зиж»даги турғун юлдузалар жадваллини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шулси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривсининг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврупо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг тўрттала мақолалари олдидаги сузбошилари ва муқаддимасининг французча таржи-

масяни 1847—1853 йиллар нашр этади. Ва виҳоят XX аср бошларидан америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 қўлёмаси асосида юлдузлар жадвалининг пилдизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улугбек «Зиж»и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йили Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижи жадиди Гурағоний»нинг биринчи бор тўлиғича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди.¹ Шу йил яна Улугбекнинг «Тарихи арбаъ улус» асари ҳам ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди.²

ТАФТАЗОНИЙ

(1322—1392)

Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё ва унга қўшни бўлган юрتلарни бирлаштириб, феодал тарқоқликка барҳам бергач, Самарқандга тасарруф этилган барча минтақа ва вилоятлардан машҳур олим ва ҳунармандларни тўплай бошлаган. Унинг мақсади IX—X асрларда бўлгани каби ислом дунёсининг илмий марказлари сифатида танилган Хоразм, Бухоро ва Бағдоддаги «Байт ул-хикма» илмий мактаблари анъаналарини Самарқандда тиклаш бўлган. Пойтахт Самарқандга келган барча олимларга ижод қилишлари учун барча қулайликлар яратилган. Саройда — Амир Темур ҳузурида эркин илмий баҳслар бўлиб, ғолиб чиққан олим ва шоирлар рағбатлантирилган, синовдан ўтган йирик олимлар янги қурилган мадрасаларга мударрисликка юборилган. Илм-фанга, маърифатга эътибор баландлиги боис ўша замоннинг қўлгина олимлари Самарқандга боришни ўзлари учун шараф деб билишган. Шундайлардан бири Ўрта Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас ва қолдирган файласуф Саъдулдин Тафтазовийдир. У 722 ҳижрий (1322) йилнинг сафар ойида ҳозирги Ашхабод шаҳри яқинидаги Нисо музофотидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. Ун олти ёшигача илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ савъати ва мантиқ илминини ўша даврнинг машҳур олимлари ал-Ижзий ва мантиқшунос Қутбиддин ар-Розий ат-Тахтонийдан (1290—1365) ўрганаркан, унинг биринчи илмий асари эса Серахс (Эрон) олимлари ора-

¹ Мирзо Улуғбек Муҳаммед Тарагай Зиджи джадиди Гурағоний. Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод комментариев и указатели А. А. Ахмедова. Т. Изд. «Фан». Академии Наук Республики Узб. 1994.

² Мирзо Улуғбек. «Тўрт улус тарихи». Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изохлари ва таҳрири остида. Форсчадан Б. Ахмедов, Н. Норқулов, М. Ҳасановлар таржимаси.

сида машхур бўлиб, шу асарни орқали мадраса мударрисси ҳуқуқнинг қўлга киритган. Шу даврдан бошлаб у, қарийб 30 йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўчиб юриб, турли мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган. Сўнгра Темур даъватига биноан Самарқандга келиб, умрининг охиригача шу шаҳарда ижод этиб, Темур саройидаги кўпсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбаларда кайд этилишича, Самарқандда яшаган машхур файласуф Мир Сайид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва қизиқарли ўтган.

Тафтазонийнинг ислом фалсафаси, калом, мантиқ, ҳандаса, шеъринят ва араб тили грамматикаси соҳасидаги катта асарлари Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида кенг тарқалган бўлиб, энг машхур асар «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» бизгача Жалолиддин Давоний ва Қурдистонийларнинг шарҳлари орқали, «Мақосид фи илм ал-калом» ёки «Мақосид ат-толибин фи усул ад-дип» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари») асарни эса муаллифнинг ўз шарҳлари билан биргаликда етиб келган. Тафтазоний 1392 йилнинг 12 августида вафот этган.

Тафтазонийнинг илмий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Қуръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан XIV—XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш»), «Ас-Саъдия» (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиққа оид «Аш-Шамсия» рисоласига ёзилган шарҳ), «Ал-мутаввол» («Кенг талқин»), «Мухтасар ал-маоний» («Қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ходий» («Ўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Толиби илмларнинг мақсадлари»), «Рисола фи завое ал-мусаллас» («Учбурчакнинг бурчақлари ҳақида рисола») каби асарларидан ташқари ўзидан олдин ўтган мутафаккирлар асарларига ёзган шарҳ ва ҳошиялари етиб келган.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. «Сабаб — бу шундай нарсаки, нарсанинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатга кўчиб ўтса, унда ички сабаб намойиш бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади».

Тафтазоний ўзининг «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» асаридан илсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгрок тўхталади. Унинг фикрича ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида хайр ва шарофатнинг яратил-

гадлиги сабабдан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийвилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмас-чорлайди. Улар фақат кишиларни синаш учун яратилган. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо ўз бандаларига икки йўлни «таклиф» этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан кўнроқ инсонларга хайрли ишлар қилиш буюрилган, гайришаръий ишлар инсоннинг ўз продасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атвори қоралаш худонинг продасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликни ер юзида мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийни қарашлари ибн Синовикдан фарқ қилади. Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб қабул этган бўлса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич деб тушунади. Билиш жараёни уч шартни тақозо этади: 1) Ҳис-туйғу органлари ва ашёлар ўртасида ўзаро таъсир; 2) Бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) Ақлий билиш.

Ҳис-туйғуни эса ташқи ҳиссиёт деб атаб, ички ҳис-туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлишлигини таъкидлайди. Нарсалар тўғрисида бирор тушунча ҳосил қилиш ҳис-туйғу уйғотган қиёфа орқали амалга ошишни кўрсатиб ўтади. Ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларида билим шаклланади. Чунки ҳиссиёт моддадан, унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасининггина қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ-тафаккурдаги хатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш учун зарурдир. Мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси нутқ билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодиса белгиси бўлган сўзлар, бирор бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукми ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

Ақд қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: Тушунчалар қандай меълоб чиқади ва шаклланади? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий — хулосавий қобилияти (таҳлилот) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: «Фақат таҳлилот ва мафҳумот воси-

тасидагина амёллар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин».

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Урта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эрамаздан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан шарқ Уйғониш даври юксакликларидан туриб уни ривожлантиришга қўлдан келганлиги ва янги ғоялар билан бойитганлиги диққатга сазовордир. Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида уша мон олимлари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улугбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий хулосаларни тадбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳийни ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини урганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

ЖУРЖОНИЙ

(1339—1413)

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шухратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. 1387 йили Шероз фатҳ этилгандан кейин машҳур кишилар қаторида Журжоний ҳам Самарқандга жўнатилган. Темур вафот этгандан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йилда оламдан кўз юмди.

Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳусайн Журжоний Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида 740 ҳижрий (1339) йилда туғилган. Ёшлик давридан бошлаб барча фанлар қатори фалсафа, мантиқ ва тилга жуда ҳам қизиққан. 1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Лекин Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат берган. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда бўлган. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсаройидан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнаган. Муҳаммад Оқсарой шухрати ва унинг асарлари Журжонийнинг эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсаройнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинди ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашди. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттирди. У ердан Ватанига қай-

тиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Сўнг Самарқандда 20 йилдан ортиқ вақт яшади. Самарқандда яшаган даври Журжоний ижодида жуда баракали бўлди. Илму-фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларнинг асарларига шарҳлар ёзди.

Журжоний умри давомида 50 дан ортиқ асар ёзиб, бу асарлар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Аммо Улуғбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII—XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд ал-Чагинийнинг астрономияга оид асарига ёзган «Шарҳ мулаххас ал-хайа» («Астрономияга оид сайланмага шарҳ») ва Насириддин Тусий асарига бағишланган «Шарҳе таъкиратул Насирийат» («Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ») асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва маптиққа доир «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Усули маптиқийа» («Мантиқ усули») ва илмий баҳс фанига бағишланган «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола») каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан «Сугро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил бўла оладиган ҳукм»), «Авсат дар маптиқ» («Мантиқда ўрта хулоса») ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг «Шарҳе фароизе Сарожийа» («Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарҳ») асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзиддин Абдурахмон ал-Ижзий (1300—1356)нинг «Мавоқиф фи илм ал-калом» («Калом илмидаги манзиллар») асарига ёзган «Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом» шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга ҳошиялар ёзди. Унинг Абу Али ибн Синонинг «Ишорат» («Кўрсатмалар») асарига ёзган шарҳи, Насириддин Тусийнинг «Тажрид» («Абстракция») асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294—1349)га жавоб тариқасида ёзилган Журжоний ҳошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқарашини, ундан олдин ўтган салафлариникидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, кинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, маптиқий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўзичига олади. У кинпот, лисон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат бўлган «Дунёни аке эттирувчи кўзгу» рисоласи-

нинг биринчи бобини вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағъшлайди. Журжоний шундай таъриф беради: «Йуқ бўлиш мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиги ҳам, йуқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади»¹.

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини таъин олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кура вожиб ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига ҳос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тунроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик гоёларигина эмас, балки диалектик дунёқараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган буш жой йуқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушуштириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айни вақтда бошқа жисмбилан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб аталади»².

Журжоний Марказий Оснё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари

¹ ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёнамлар фонди: «Ойвайе гитнам», 1-саҳифа.

² Журжоний. Шарҳе мулаххас ал хайа ал-Чағминий. ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-а бет (араб тилида).

Мантикий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни яна-да ривожлантирди.

XV—XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўргатиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса машҳур мантиқшунос ат-Тахтоний, унинг шогирди ибн Муборакшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Мантиқ илмининг ҳуқуқ, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатиладиган жараёни кўрайди. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафада, ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўллашнинг асосий қисмилади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар туғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайти ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), эстеқро (индукция — булақдан бутунга томон ҳукм юрийтиш) ва ҳаде (аналогия — ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг боти тури ҳисобланиб, назарий билимлар, ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазатагина олиб келади деб уйлайди ва унинг кўрсатишича, биз оқовнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан булақка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин¹. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга туғри келавермайди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарҳдаги издошлари фикрини эллатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қоида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юрийтиладиган ҳукмнинг туғрилигини тортувчи фавларнинг тошу-тарозиси сифатида намойиш бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўргатиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли қисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

¹ Қаранг: Мир Сайид Шариф Журжоний. Ат-таърифот, Стамбул. «Дорул тобоате омера», 1818 й., 11-бет.

нинг биринчи бобиви вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағъшлайди. Журжоний шундай таъриф беради: «Йўқ бўлиш мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холиқнинг узлиги каби тушунча. Борлиги ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади»¹.

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тани олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кўра вожиб ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига ҳос ҳусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик гоёларигина эмас, балки диалектик дунёқараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бун жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айни вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб аталади»².

Журжоний Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари

¹ ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: «Ойнаёе гитинамо», 1-саҳифа.

² Журжоний. Шархе мулаххас ал-хайа ал-Чағиний. ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-а бет (араб тилида).

Мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни яна-де ривожлантирди.

XV—XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса машҳур мантиқшунос ат-Тахтовий, унинг шогирди ибн Муборакшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Мантиқ илмининг ҳуқуқ, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатиладиган жараёни кўнайди. Журжоний уз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайди ва унинг уч турини курсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), эстеқро (индукция — булақдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳаде (аналогия — ухшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош турп ҳисобланиб, назарий билимлар, ҳосил қилишнинг асосий воситаси булиб майдонга чиқади.

Журжоний тула булмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади деб уйлайди ва унинг курсатишича, биз оқовнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради деган айрим хусусиятга эга булган билимдан, яъни дедуктив (бутундан, булақка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин¹. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тула мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарҳдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган ҳолда ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмининг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу-тарозиси сифатида намойиш бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кеиғ қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

¹ Қаранг: Мир Саййид Шариф Журжоний. Ат-таърифот, Стамбул. «Дору-ла тобоате омера», 1818 й., 11-бет.

катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Қозизода Қошғига «биродари аъзам» деб мурожаат этарди. Қозизода Самарқанддалигида жуда кўп шоғирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюғи Улуғбекдир. Иккинчи шоғирди Фатҳуллоҳ Шервоий, бўлиб, у 1449 йили Улуғбек ўлдирилиши билан дарҳол Қичик Осийга кетади ва Қастамону шаҳрида мударрислик билан шуғулланади. Қозизода Самарқандда уйланиб, Шамсиддин Муҳаммад исми бир ўғил кўради. Бу ўғил Али Қушчининг қизига уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийининг отаси Қутбиддин дунёга келади.

Қозизодаининг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426—1436 йиллар орасига турри келади деб тахмин қилинади.

Олимнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида ва Истамбулда Алипашшо кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳи мулаҳхис фи-л-ҳайъа» («Астрономия ҳақида қисқача рисолаининг шарҳи»). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийининг (XII аср) «Мулаҳхис фи-л-ҳайъа» номли асарига араб тилида ёзилган шарҳдан иборат. Шарҳ ҳижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисолаининг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. «Шарҳи ашкол ат-таъсис». Бу рисола XV асрда яплаган математик Шамсиддин Самарқандийининг «Ашкол ат-таъсис» («Асосланган жумлалар») номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисолаининг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. «Рисола ал-жайб» («Синус ҳақида рисола»). Бу рисолада бир даражаининг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. «Дар баёни истироҳати жайби йак даража» («Бир даража синусни аниқлаш усулининг баёни ҳақида»). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. «Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал» («Амал дастури ва жадвалларини тузатиш»). Арабчада ёзилган ва Улуғбек «Зиж»идаги бир математик масалаининг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. «Мисоха» («Ўлчаш»). Араб тилида ёзилган, юзаларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. «Рисола фи-л-ҳайъа ва-л-ҳандаса» («Астрономия ва геометрия

«Ҳақиқдаги рисола»). Биргина нусхаси Туркияда Бурса шаҳрида сақланади.

9. «Шарҳ ат-Тазкира». Носириддин Тусийнинг «Ат-Тазкира» номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. «Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий». Араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. «Рисола фи илм ал-ҳайъа» («Астрономия илми ҳақида» рисола). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. «Рисола фи рубъ ал-мужайаб» («Синус квадрат ҳақида рисола»). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. «Лима кана ҳалла кавпи нисба иртифаъ аъъям ал-жибол пла қутр ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ» («Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилинган»). Ер ўлчамга бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. «Рисола фи самий ал-қибла» («Қибла азмути ҳақида рисола»). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. «Шарҳ ҳикмат ал-айн». Ая-Қазвинийнинг «Ҳикмат ал-айн» номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Богчасарой (Қрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улугбек расадхонасининг етук намोёндаларидан саналган ва Улугбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қолдириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳавузгача кутиб ётибди.

ҒИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(вафоти — 1429 йил)

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсуддин ал-Коший. (кўпроқ Ғиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур) — XIV—XV асрда ўз фанининг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлар билан шўҳрат қозонган Кошонда туғилган. Унинг бобоси Маҳмуд ибн Яҳё ибн ал-Ҳасан ал-Коший ҳам ўқимшли бўлиб, 1411 йилда Шерозда риёзиёт ва астрологияга оид рисола — Искандарнинг (Амир Темурнинг пабираси) гороскопини тузган.

Ғиёсуддин Кошийнинг таваллуд йили номатълум бўлсада, у ёшлик йилларини Кошонда ўтказиб, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизиқиб, калимги Греция, Эрон ва Ўрта осеёлик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган. У табобат, мантиқ, ҳуқуқшунослик, адабиёт фанини яхши билган. Кейинча-

лик Коший Хиротга келиб, Шоҳрух саройида хизмат қилган ва унга атаб «Элхон зиж»ни тақомиллаштириш учун «Хоқон Зиж» («Зиж» Хоқоний дар тақмили «Зиж» Элхоний») номли астрономия асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг стуқ асарлардан ҳисобланган.

Қозизода Румийнинг маслаҳати билан Улуғбек 1416 йили ал-Кошийни Самарқандга тақлиф этган ва у ҳаётининг сўнгги йилларида Самарқандда яшаб, тахминан 1429 йилда вафот этган.

Жамшид Коший XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюқ алломаларидан бири сифатида ажойиб риёзиёт қомуси — «Мифтоҳ ал-ҳисоб» («Ҳисоб калити») асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Ўрта Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли касрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Риёзиёт фанида тақрибий ҳисоб усулини ривожлантириш борасида ҳам ал-Кошийнинг хизмати каттадир. Ушбу масалага у «Рисола ал-муҳития» («Доира ҳақида рисола»)сини бағишлади ва бу билан ўрта аср математикаси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Асарда 17 аниқ ўнли белгига эга II сонининг тақрибий маъносиз аслият услуби билан кўрсатиб берилган.

Мирзо Улуғбек ўзининг «Зиж» Кўрагоний» асарининг муқаддимасида Коший мазкур асар устида иш бошлаган илк дафъада вафот этди деб маълумот беради. Коший араб тилини жуда яхши билган ва Улуғбек «Зиж»нинг муқаддимасини арабчага ағдەرган. Бу ҳақда муқаддима сўнггида шундай дейилади: «Мавлоно султон Улуғбек ибн Султон Шоҳрух ибн Султон Темур Кўрагонийнинг «Зиж»ни тугатилди. У буни Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно ва алломалар шайхи, аллома Саййид Гибсуддин Жамшид ағдариладар». Демак, бундан кўрипадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар тугамасдан олдин қазо қилган бўлса ҳам, «Зиж»ни режалаштириш ва унинг назарий қисмининг тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Коший Улуғбекка «Зиж»ни яратиш, расадхона қуриш соҳасида маслаҳатлар берганлиги ва бу ишларда иштирок этганлиги табиий ҳолдир. Чунки Насируддин Тусийнинг «Зиж» Элхоний»сини мукамаллаштириб, «Зиж» Хоқоний»ни ёзган Кошийга «зиж»ларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, «Кошийнинг астрономия ва астрономик асбобларни, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Марога ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни ноҳир бир шахсга айлантирганди».

Коший ҳижрий 814 (1411—1412) йилда ал-Чағминийнинг «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг «Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асоси») геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Кошийнинг форс тилида отасига ёзган мактубларида Улуғбек

ва унинг астрономик мактаби ҳақида қимматли маълумотлар уч-райди.

Масалан, Қошийнинг 1421 йиллар атрофида Қошовга юборган мактубида Улугбек, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Қошийнинг ўзи ва Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолият-дарига оид қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилишига доир давҳалар муфассаллиги билан диққатга сазовордир.

Ғиёсуддин хатида Самарқанд Ўрта Осиёнинг маданий маркази сифатида Қошовдан афзаллигини, Улугбекни эса кўзга кўринган даялат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим эканлини тасвирлаб ўтади. Муаллифнинг Улугбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрайдиган Улугбек ҳақи-даги маълумотларини, айниқса, унинг етук аллома эканлигини ан-чагина тўлдирди.

Самарқандда 1420 йилда қурилган мадраса илм-фаннинг нуфуз-ли маркази бўлиб, унда Улугбекнинг ўзи маърузалар ўқиган. Мак-туб ёзилган пайтида Улугбек 26—27 ёшларда бўлган ва ўта қизи-қип билан фалакиёт ва фиёзиёт фанлари билан шугулланган. Қоший ўз мактубида Улугбекни фалакиёт соҳасидаги фахқулотда қобилиятини қайд этиб, унинг «Насируддиннинг хотираномалари» («Тазкира»)сидан ва «Шоҳ тухфаси» («Тухфа»)дан ўқиган ажойиб маърузаларини эслатиб ўтади. Ғиёсуддин Улугбекнинг беқиёс хо-тираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узулигини даражалари ва дақиқаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини таъкид-лаб ўтади. У Улугбекнинг мадрасаларда ва саройда ўтказиладиган катта илмий кенгашлардаги баҳсларда фаол иштирок этишини ва шу муносабат билан Улугбекнинг устози Қозизода Румийнинг ис-мини ҳам тилга олади ва уни энг маърифатли олим деб ажратиб кўрсатади. Ғиёсуддин мактубида Улугбекнинг ҳуқуқшуносликдаги ажойиб билимларини таъкидлаганки, бу ҳақда шу вақтгача фақат-гина тахминлар қилинган, холос.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Алоуддин ал-Бухо-рий 1447 йили Абу Ханифа ак-Нуъмон ибн Собит ибн Зутанинг (767 йилда вафот этган) асарига ёзилган «Шарҳ аял-фиқҳ ал-ак-бар» («Буюк фикҳ»га шарҳ)ини Улугбекка бағишлангани бежиз эмас. Мактубдан яна шу нарса маълум бўладики, Абу Райҳон Бе-рунийнинг «Қонуни Масъудий» Улугбек ва унинг атрофидаги ҳам-корлари — Қозизода Румий, Ғиёсуддин Қошийнинг ўзи ва бошқа-лар учун доим керак бўладиган китоб ҳисобланган. Маъқур маълумотлар Самарқанд мактабининг буюк олим Абу Райҳон Бе-руний илмий мероси билан боғлиқлигидан тавоҳшиқ беради.

Мактубда расадхона деворига ўрнатилган қуёш соати ҳақида маълумот келтирилади. Ваҳоланки, Улугбек асарларида бундай соат давжудлиги ҳақида бевоҳита таъкид йўқ. Демак, Ғиёсуддин-нинг бу маълумотлари М. Т. Қори-Ниёзийнинг Улугбекка бағиш-ланган «Улугбекнинг астрономик мактаби» асаридаги шундай соат бўлагалиги ҳақида тахминини тасдиқлайди.

Мактубнинг форсча матни эрон олими М. Таботабой (Эрон,

1940), турк олими Ойдин Сайилий томонидан инглиз ва турк (Ашқара. 1960), америкалик олим Э. Кеннеди томонидан инглиз (Рим. 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср. 1963); тожик олимлари Ғ. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе. 1973), шунингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларида таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг «Суллам ас-самоват» («Осмоллар нарвоши»), «Нуҳат ал-хадойиқ» («Боғлар сайри»), «Рисола ал-ватар ал-жайб» («Хорда ва синуслар ҳақида рисола») каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрн эгаллаган.

Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

АЛИ ҚУШЧИ

(вафоти — 1474 йил)

«Уз даврининг Батлимуси» деб таърифланган Али Қушчининг туғилиш вақти Алоуддин Али пин Мухаммад ал-Қушчи бўлиб, у Самарқандда туғилиб ўсган ва XV асрда илмий фаолият кўрсатган математик ва астрономлардандир. Унинг туғилиш санаси маълум бўлмаса-да, XIV аср охири ё XV аср бошида туғилган деб тахмин қилинади. У Улугбек саройидаги Мухаммад исмли овчи қушларга қаровчи бир кишининг ўғли бўлиб, шу сабабли унга Қушчи лақаб берилган. У отасидан етим қолгандан сўнг Улугбекнинг тарбиясида бўлган бопс, Улугбек уни ўз «Зиж»нинг сузбошисида «фарзанди аржиманд» дейди.

Али Қушчи бошланғич ва шаръий билимларни Самарқанд олимларидан, математик ва астрономик билимларни эса Қозизода Румий билан Улугбекдан олади. Бир маълумотга кўра, у ёшлигида берухсат Самарқанддан гойиб бўлади-да, Кермонда бироз муддат маҳаллий олимлардан билим ўрганади ва яна Самарқандга, Улугбек хуаурига қайтиб келиб, уэр сўрайди, Кермонда ёзган ойнинг шаклларига тааллуқли энг биринчи асарини унга тақдим этади.

Улугбек 1424 йили ўзининг машхур расадхонасига асос солади, уш бошланғичи биланоқ Жамшид Коший, бир неча йилдан сўнг Қозизода Румий ҳам вафот этади. Шунда Улугбек расадхонадаги қурилиш ишларига ва астрономик кузатишларга ёш олим Али Қушчининг мутасаддий қилиб қўяди.

Али Қушчи умрининг кўп қисмини Самарқандда ўтказди. Фақат 1449 йили Улугбек ўлдрилиб, мирзолар ўртасида рўй берган визодан афсусланиб, аста-секин бу ерда илмий ишларни тўхтатиш-

га мажбур бўлади, лекин пардан ҳаж сафоратига руҳсат олишга мундасар бўларкан, бу ерда Озарбайжонга кетиб, бирор муддат Табризда туради. У ерда уни маҳаллий ҳоким Узун Ҳасан ўз саройига таклиф қилиб, унга писбатан катта ҳурмат ва эҳтиром паҳор этади. Али Қушчи ҳақиқий бажо келтиргани ё келтирмагани ҳақида маълумотга эга эмасми. Лекин у ўз сафарининг шировақлида Усмоили султон Абу Фотиҳ Султон Муҳаммад II нинг саройига келади. Султон уни жуда яхши қабул қилиб, ўзига яқин тутиб, доимий яшаш учун Истамбулда қолишни таклиф этади. Али Қушчи бу таклифни қабул этади ва султоннинг руҳсати билан яна Табризга қайтиб бориб, у ерда турган пикки юзга яқин қариндош-уруғлари ва яқинларини Истамбулга олиб келади. Султон уни жуда зур дабдаба билан кутиб олади.

Али Қушчи 1472 йил бхоридан бошлаб кундалик 200 ақча мойна билан Айя Сўфия масжидига бош мударрис этиб тайинланади. Унинг қариндошлари ва яқинлари ҳам ўзларига муносиб вазифаларга тайинланадилар.

Али Қушчининг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам ўлган санаси жуда аниқ. Бу сана унинг изи тарафидан набираси бўлмиш Мирам Чалабийнинг ушбу фюрсий мисраларида келтирилган:

Раҳнамои илм мавлово Али Қушчи,
Чун би-суйи ризайи ризвон бирафт:
Буд эи ҳижраташтсаду ҳафтоду ифъ
Рузи шанба ҳафтуми шаъбон бирафт.

Маълумот:

Илм-фан раҳнамоси мавлово Али Қушчи,
Жаннат гулзорисари юзланган вақт:
Ҳижратида сакка юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи кун.

Бу ерда келтирилган ҳақрий 878-сана мелодий 1474 йил 17 декабрда туғри келади. У Истамбулдаги Абу Аййуб Ансорий мақбарасига дафн этилган.

Али Қушчининг яқин қарлари Улуғбек «Зиҷиддек шухрат қозонмаган бўлга ҳам, унинг ижоди фан тарихида ниҳоятда муҳим ўрни тутади. У ўрта асрлардаги Мовароуннаҳрда ривож топган аниқ фанлар соҳасидаги буюк олимларининг энг сўнгги намояндаси бўлиши билан бирга Усмоил турклардаги биринчи энг яхши ва кўзага кўринган олим бўлган. Ҳозирги замон турк тарихчиларининг эътирофи аниқгина, Истамбулда Али Қушчи келгунига қадар «илми ҳайъатда» даража бир соҳибвуқуфи мавжуд бўлмаган эди». Истамбулга Али Қушчи келиши билан бу мамлакатта қисқа муддат ишла астрономия фани соҳасидаги ишлар пўлга кўйилди ва шировақлида натижада Мирам Чалабий ва бошқа атоқли зоҳидлар юзга келди.

Лекин унинг Истамбулда кам вақт бўлгани боис бу ерда ишларни амалга ошириш имконини бермади. Лекин шу қисқа муддат ҳам ва умуман унинг Истамбулга келишининг ўзи ҳам нафақат Усмоли турк фани тарихида, балки дунё фанида муҳим воқеа бўлди. Чунки Усмоли турклар 1453 йили Истамбулни фатҳ этганидан сўнг бироз ўтмай бу шаҳар Шарқ ва Ғарб маданиятлари янги учрашув жойи бўлиб қолди. Маълумки, уша даврда Овруч Шарқ фани ва маданиятига қизиқиш жуда катта бўлиб, Овруч Шарқнинг илмий ютуқларини қанқоқлик билан ўзига сингдираётган эди. Истамбулга Италия, Германия, Австрия ва Голландиядан расомлар, муҳандислар, ҳарбий мутахассислардан ташқари астрономия ва математика мутахассислари ҳам тупланган эди. Хусусан Германиядан ҳисобдон «косинетлар» келган эди. Биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ютуқларидан ана ушар баҳраманд бўлишди. Шу тариқа Улутбек ва унинг «Зижи» ҳақидаги хабарлар мелодий XV аср охиридаёқ Овручга етди. Бунда эса Али Қўшчининг хизмати каттадир.

Али Қўшчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида рисола»). Асар форс тилида 1425 йили Самарқандда ёзилган. У уч қисмдан иборат: ўнлик ҳисоблаш тизими, олтишлик ҳисоблаш тизими ва ҳандаса.

Али Қўшчининг бу рисоласи ўрта асрларда кенг тарқалган бўлиб, нафақат Мовароуннаҳр олимларининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Чунинчи ёзилганидан 150 йилча кейин Баҳовуддин Омулий (1547—1621) ўзининг «Хулосат ул-ҳисоб» номли асарини ёзганида ундан фойдаланган. Рисоланинг қўлёмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон нойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Россия академияси кутубхонасида, Машҳадда имом Риё кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя Суфия кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. «Рисолаи қусур» («Қасрлар рисоласи»). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қўшчи ўнлик қасрлар тушунчасини ва ўнлик қасрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. «Рисола ал-фатҳия» («Ғалаба рисоласи»). Асар турк султони Муҳаммад II нинг Ироқ султони Азим устидан ғалаба (фатҳ) қилгани муносабати билан 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёмалари Машҳадда имом Риё кутубхонасида, Истамбулда Айя Суфия кутубхонасида, Техран университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлати кутубхонасида, Деҳлидаги Хидистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. «Рисола ал-Муҳаммадия фи-л-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақида»).

Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан бўлиб, турк султони Муҳаммад II га бағишланган. Унда ўнлик ва олтинчилик ҳисоблаш тизимларидан арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия масалалари кўрилади. Асарни муаллифнинг ўзи 1472 йили форсийга ағдарган. Рисоланинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта «маъбат» ва «манфий» иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади.

Рисоланинг икки қўләмаси Истамбулда Айя Суфия кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. «Рисола фи ҳалла аш-шакл ал-ҳилол» («Ҳилолсимон шакллари» (рисола фи ҳалла ҳақида рисола)). Арабий имлода ёзилган рисола, қўләмаси сақланмаган.

6. «Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний» («Тафтазонийнинг «Мифтоҳ ал-улум»нинг шарҳи»). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўләмаси Машҳададаги имом Риё кутубхонасида сақланади.

7. «Рисола дар илми ҳайъат» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Асар «Рисола дар фалакиёт», «Рисолаи форсийа дар ҳайъат» ва «Ҳайъати форсий» номлари билан ҳам маълум бўлиб, форс тилида битилган. Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Али Қўшчининг шогирдларидан бири Абулқодир ибн Ҳасан Рубий (вафоти 1520) рисола ҳақида бундай дейди: «Мен астрономияга доир кўп асарларни ўргандим, Шамсиддин ал-Қошӣ, Ҳусайншоҳ Самоний, Носири Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийларнинг «зиж»ларини синчиклаб мутолаа қилдим. Лекин Али Қўшчининг рисоласини ўқиганимдан сўнг астрономия соҳасидаги бarcha агламаган нарсаларим менга аён бўлди».

Бу рисоланинг қўләмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг қўләмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳададаги имом Риё кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлати кутубхонасида ва Истамбулда Айя Суфия кутубхонасида сақланади.

8. «Шарҳи Зижи Улуғбек» («Улуғбек «Зиж»ига шарҳ»). Шарҳ ҳам «Зиж»нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Уни аввал Ҳамшид Қошӣ ва Қозизода Румийлар боплаган эди. Сўнг шарҳни Али Қўшчи Истамбулда яқунлади. Бу шарҳнинг қўләмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамла Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. «Шарҳи рисолаи «Тухфаи шохия» («Шохий тухфа» рисола-сининг шарҳи). Машҳур математик ва астроном Қўтбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўләмалари Айя Суфия, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. «Шарҳи рисолаи «Суллам ас-само» («Суллам ас-само» ри-

толасига шарҳ). Бунда Али Қўпчи ўзининг Самарқанддаги устозларидан бири бўлмиш Жамшид Қошийнинг «Суллам ас-само» номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлбамалари Ғарбий Осиё ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. «Хитойнома». Бу рисолали Али Қўпчи 1438 йили Улуғбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганида сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқлим, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математик география билан омма харитаси ҳам келтирилган.

12. «Рисолаи маптиқ» — 1430 йили Самарқандда форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. «Шарҳи тажвиди Хожа» («Хожа «Тажвид»нинг шарҳи»). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Носириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир «Тажвид» номли асарини шарҳлаб иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб ilk асар эди.

Асарнинг қўлёмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя Суфия кутубхонасида, Техрон университетининг кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. «Рисола ал-Муфрадийа». Араб тилидаги рисола, маптиқ бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. «Маҳбуб ул-хамойил фи кашфил масойил» («Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида»). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. «Рисола мутаъоллика би калпмат ат-тавхид» («Тавхид калимасига алоқадор рисола»). Араб тилида ёзилган плохиётга доир рисола. Қўлёмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. «Рисола татаъллақ би куййа» («Умумиятга алоқадор рисола»). Араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. «Рисола ал-истиорот». Араб тилида ёзилган маптиққа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. «Шарҳ ар-рисола ал-Азудиъа» («Ал-Азудиъа» рисоласига шарҳ). «Ал-Азудиъа» рисоласи аслида Иzzиддин ибн Абдураҳмон ибн Аҳмад Шжий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қўпчи шарҳлаган. У тилишуносликка мансубдир. Қўлёмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, Ул

ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя Суфия кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. «Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир». Араб тилида ёзилган маптиқий рисола. Айя Суфия ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. «Рисола ал-муҷас фит-тибб» («Тиббиётга, мансуб муъжаз рисола»). Араб тилида, Биргина қўлёзмаси Айя Суфия кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳ рисола ал-фиқҳ» («Фиқҳ ҳақидаги рисола»нинг шарҳи). Бу асар Ислондаги турт маъҳабдан бири бўлмиш «имоми тоҳими» маъҳабига асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган «Ал-фиқҳ» рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. «Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса» («Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола»). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қўпчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий кiritди.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(вафоти — 1447 йил)

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшатаган вақшбандия таълимотиининг йирик вақилларидаги Хожа Аҳрори Валлийнинг устози бўлмиш мавлоно Яъқуб Чархий Ғазна (Афғонистон) шаҳрига тобе қишлоқлардан бири ҳисобланган Чархда туғилганлиги учун Чархий таҳаллусини олгандир. Мавбаларнинг гувоҳлик берилганда, у ўз давридаги илмларни эгаллатач, кўнглида тасаввуфга инсбатан хоҳиш пайдо бўлиб, Бухорога келади ва Хожа Баҳовуддин Накшбанд билан учрашади. Бу воқеаларнинг тафсиёти унинг «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли китобида баён қилинган.

Бир неча «сйновлардан сўнг, Хожа Баҳовуддин Накшбанд Чархийни шогирдликка қабул қилиб, сўфийлик таълимоти билан таълимтиради ва уни ўзининг шогирди ва куёви Хожа Алоуддин Аторнинг тарбиясига топширади. Бухорода Яъқуб Чархий тасаввуф соҳасида тез орада маънавий камолот топади ва Чағонийида фаолият кўрсата бошлайди.

Яъқуб Чархий Накшбанд кўрсатмасига мувофиқ халқни ҳақ йўлига даъват қила бошлайди. Ўз асарлари ва етиштирган шогирдлари билан шухрати ҳар томонга тарқалади. У асосан Мовароуннаҳрда Улуғбек ва Хурсонда Шоҳрух давраларида фаолият кўр

сатди. Кейинчалик Нақшбандия таълимотининг XV асрдаги айриқчи йирик намояндаси бўлиб танилган Насириддин Убайдуллоҳ (Хон Аҳрори Валий) Чархийнинг шон-шухратини эшитиб, у билан ушбу раъшга ошиқди ва оқибат-натижада уни пир тутиб, унга шогирд тушади. Бу воқеанинг тафсилоти «Рашаҳот»да баён қилинган.

Чархий XV асрда Темурийлар давридаги тасаввуф, хусусан Нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида бир сифатида ном қозонади. Бу ҳақда турли манбаларда маълумотлар келтирилади. Машҳур Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» китобида Яъқуб Чархий фаолиятини ва тасаввуфни тарғиб қилиш ҳақидаги хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтади ва Хожа Аҳрори Валий билан устоз-толиб муносабатларини тилга олади.

Мавлоно Яъқуб Чархий ўз устози Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг «мендан нимаики сенга етган бўлса бошқаларга етказ», деган амрларига фармонбардор бўлиб, ҳозир бўлганларга хитоб (сўзлаш) орқали, гойибдагиларга китоб орқали етказинга ҳарикат қилди.

Мавлоно Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти, турли диний илмга оид бир қанча асарлар ёздики, бу ерда уларнинг руйхатини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. «Тафсири Чархий» («Чархийнинг Қуръонга қилган тафсири»).
2. «Рисола унсия» («Дўстлик ҳақида рисола»).
3. «Ар-рисолат ул-абдолни» («Абдоллар ҳақида рисола»).
4. «Рисола дар сийрати Мустафавия ва тариқати мустақимия» («Мустафонинг сийратлари ва тўғри йўллар ҳақида рисола»).
5. «Рисола дар илми фаройиз» («Фарз нарсалар ҳақида рисола»).
6. «Рисола дар ақонд» («Ақонд илми ҳақида рисола»).
7. «Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фаройиз» («Ҳисоб ва мерос тақсими ҳақида рисола»).
8. «Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия» («Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола»).
9. «Шарҳи асмоуллоҳ» («Аллоҳ исмларининг шарҳи ҳақида рисола»).
10. «Шарҳи нуваду нуҳ ном» («Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми нинг шарҳи»).
11. «Фаройизи манзума» («Назмий фарз нарсалар ҳақида»).

Чархийни кўпчилик фақат Қуръонни каримга тафсир ёзган олим сифатидагина танийди. Ҳақиқатан ҳам унинг мақбараси пештоқнинг «тафсирчи олим» деб ёзиб кўйилган. Асарлари руйхатидан кўриниб турганидек, Чархий Нақшбандия силсиласини баён қилувчи алоҳида рисола ҳам ёзган. Бундан ташқари у «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола») ни ёздики, унда Хожа Баҳовуддин билан учрашгани, унинг таълим-тарбияси ва тариқат йўлида буюрган ишларини мукаммал баён қилиб, ўз устозларининг номи ва шухратларини ёйишига хизмат қилди. Шунингдек, унинг қаламига мерос ҳақидаги рисола ҳам мансубдир. Чархий хижрий 851, мелодий 1447 йилда вафот этган. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг ҳаётини йўналишларидан бўлиш Нақшбандия таълимотининг кенг ёйи

лиши ва бу билан умумий маданий юксалиш иши йўлида хизмат қилди ва бу пўлда ўз хиссасини қўшди.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО

(1348—1420)

Тасаввуф илмининг Нақшбандия мактаби ислом оламига мута-
саввуф шайхлар билан бир қаторда етук олимларни ҳам етиштириб
берган эди. Ана шундай зотлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо
ал-Бухорийдир. Унинг исми-шарифидаги «ал-Бухорий» қўшимча-
сига асосланиб айтиш мумкинки, Порсо Бухорода тугилган. У мад-
рисаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли диний илмлар-
ни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишиларидан бири бў-
либ етишди ва Баҳовуддин Нақшбанддан сўнг Ўрта Осиёда нақш-
бандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида
машҳур бўлди.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафаҳот ул-унс» номли асарида
курсагишича, Муҳаммад Порсонинг тулиқ исми Муҳаммад бин
Маҳмуд ал-Хофиз ал-Бухорийдир. «Порсо» унинг лақаби бўлиб, бу
лақабини унга Баҳовуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи
бунинг тафсилотини қуйидагича баён қилади: «Муҳаммад Порсо
кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа
(Баҳовуддин)нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа кани-
закдан: «Кўчада турган ким?» — деб сўрадилар. «Бир порсо (дин-
дор) йиғит турибди», деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чи-
қиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз»,
дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан
машҳур бўлиб кетди. Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳовуддин
Нақшбанд билан бўлган ўзаро муносабатлари шу даврда яшаган
Муҳаммад Бокирининг «Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд»
номли асарида мукамал баён қилинган.

Хожа Муҳаммад Порсо «Тухфат уз-зоирин» китобида курсатили-
шича, Баҳовуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси эди. Баҳовуд-
дин Нақшбанд ўзининг бу шогирдига катта умид билан қараган ва
унинг тарбиясини ўз назоратига олган.

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсонинг қуйидаги ҳикояси кел-
тирилади: «Ҳижоз йўлида Хожаи Бузруг (Баҳовуддин) касалга
чаллидилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурда бу
мажлисга юзланиб: «Хожагонлар хонадонининг халифаларидан бу
заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда нимаики топган бўлса,
бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг
барини Ҳақ субҳонаҳу чалқига етқиз», дедилар. Ҳижоз сафаридан
қайтганмида эса дўстлар ҳузурда: «Бизда нимаики бўлса, сен ҳам-
масини тулиқ олдинг», дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: «Биз-
нинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зуҳу-
ри эди», дедилар».

Баҳовуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Пор-
сога ба ўрига тайин қилганлигини унинг ақшларидан бўлган

12. «Мухтасари таърихи Макка» («Макка шаҳрининг кивисиде таърихи»).
13. «Фусули ситта» («Олти фасл»).
14. «Мақтуби Хожа Муҳаммад Порсо ва Мавлоно Зайнуддин» («Хожа Муҳаммад Порсонинг Мавлоно Зайнуддинга мақтуби»).
15. «Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор» («Алоуддин Аттор мақомоти»).
16. «Мақомати Хожа Баҳовуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳовуддин Нақшбанд мақомати»).
17. «Муқаддима ли-жомиъ ул-калим» («Ҷомиъ ул-калим» китобига муқаддима»).
18. «Ҳафтоду ду фирқа» («Етмиш икки фирқа»).

Институтда Хожа Муҳаммад Порсонинг қўли теккан ва ўз муҳрини босган бошқа бир муаллифнинг асари ҳам сақланмоқдаки, буларнинг барчаси унинг етук олим бўлиши билан бирга, ўзининг шахсий кутубхонасига ҳам эга эканлигини кўрсатади.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этган. Дастлаб Баҳовуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-муъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилади. Шайх Зайниддин ал-Хавофий Мисрдан тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди.

Муҳаммад Порсонинг «Рисолаи қудсия» асари Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. Бу калималар Баҳовуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган бўлиб, Муҳаммад Порсо уларни жамлаб юрган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Бу сўзлар (уларнинг) муборак оғизларидан чиққан сўзлардан бир томчисигина бўлиб, бу заиф банда... бу қудсий калималардан баъзиларини садоқат ва иродат юзасидан табарруқона ва иршод сифатида қаламга олиб юрарди». Муҳаммад Порсо ўзининг бу асарида улугвор устозининг қудсий калималарини келтирибгина қолмай, уларни шарҳлаб ҳам беради. Асар Баҳовуддин Нақшбанд ҳаёти, унинг хизматлари ва маънавий оламини очиб бериш ҳамда Нақшбандия сулуқининг асослари ҳақида чуқур маълумотларни ўз ичига олиши билан ниҳоятда қимматлидир.

Порсонинг шарият ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шухрат келтирган асари «Фасл ул-хитоб би-вусули ад-дуб» («Дўстлар висолига етишда оқ йил қорани ажратувчи китоб») номли асаридир. Катта ҳажмга эга бўлган бу китоб ислом уламолари орасида қўлланма сифатида фойдаланилган. Асар бир неча марта чоп этилган.

Ўтмишда шарият, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта «Фасл ул-хитоб»га мурожаат қилиб, Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрганлар ва унга суянгандир. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чиқишни ўзи

асарда муҳим масалалар кенг ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган.

Умуман олганда, Хожа Муҳаммад Порсо Ўрта Осиё халқлари маънавиятида, ислом ва тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган аломадир.

ХОЖА АҲРОР

(1404—1490)

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шоп — Тошкент вилояти музофотларидан Боғистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Таҳурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданоқ муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. Шу мақсадда Ҳиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофийлар каби таниқли мутасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чағониённинг Хулгату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447)га кўл бериб, ундан Нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, Нақшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳовуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож товади. Чунончи, «Рашаҳот» асари муаллифи Фахриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, таълиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорлар олдидаги нуфуви шариятда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнат-

кашлар гарданга юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Аҳрор ер ларининг кўпайиб боришига бу омил ҳам бир сабаб бўлган, ҳозир Дехқончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Аҳрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган.

Савдо-сотиқ масалаларда Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр худудида, балки Хуросон, Хиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шунинг ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Аҳрор ўз ҳунарчилик фаолиятидан олган даромадининг кўпгина қисмини аҳоли бопшига тўшган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфлаган. Чунинчи, Умаршайх Мирзо Топкент аҳолисида 250 000 динор ҳажмида солиқ тўлаб килганида Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга тоширган. Шунингдек, Хожа Аҳрор томонидан Самарқандда, Топкентда ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Нақибандия тариқатининг асосий гоюси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Аллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. «Хаазрат Абдулхолоқ Ғиждувоний буюрмишларки, — дейди у Фахриддин Алининг «Рашихот» асарда келтирилишича, — ҳалқнинг оғирлиги енгил килмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. «Қўл иш билан, дил ёр (Аллоҳ) билан» шiori Хожагон тариқатида муқаррардир».

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451—1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шоҳрухнинг, 1449 йили аса Мовароуннаҳр ҳукмдори Мирзо Улугбекнинг вафотидан сўнг бир неча йил Темурий шаҳзодалар орасида тахт учун кураш боради. 1451 йили шаҳзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Топкентда бўлиб, Хожа Аҳрорни ўзинга маънавий мададкор деб таниди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жангга кўли банд келиб Самарқандни эгаллайди ҳамда Хожа Аҳрорни Топкентдан Самарқандга кўчириб келди. Хожанинг Самарқандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида Хожа Аҳрор шаҳар ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тўзишга мажбур этади. Шу билан Хожа Аҳрорнинг шаҳзодалар орасидаги низоларни сулҳ билан яқинлаштириш мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шоҳрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тийёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451—1462)нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462—1487)нинг ўғли Султон Махмудлар орасидаги низоли сулҳ билан бартараф қилганлиги манбаларда кўп талқин этилган.

Хожа Аҳрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Хожа Аҳрор қаламига мавсуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири — «Фақарот ул-орифин» («Орифлар сўзларидан нарсалар») номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намойидаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. «Волидия» деб номланган иккинчи рисоласи Хожа Аҳрор ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, фақр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса уни форсийдан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола «Хавроийя» деб аталиб, машҳур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг (XI аср) ушбу «Хавро» («Хурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубоийсини шарҳлашига бағишланган.

Булардан ташқари Хожа Аҳрор томонидан ўз замондошларига ёзилган анчагина руқъа—номалари ҳам бизгача етиб келганки, уларни ҳам мазкур асарлар сирасига киритиш жоиз, чунки уларда муаллифнинг ўз даври маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида турган ўрни ақс этади. Хатлар турли тўплам ва маноқиблар саҳифалари орқали бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими «Мажмуайи мурасалот» деб номланган, XV аср дастхатлар тўплами таркибидagi руқъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий альбоми» деб ҳам аталади (ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқъалари мавжуд. Улар Самарқанддан Хиротга — Ҳусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди: «...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари кўп бор учун ваҳий осор руқъалари била мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул руқъаларни мураққа ясаб, жазвал ва такаллуфот била асармен». Мазмун жиҳатдан руқъаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459—1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—1493) ҳамда Султон Ҳусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга доир хатлар. Уларда Хожа Аҳрор Темурий шаҳзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар этказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса Хожа Аҳрор шарият қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиб, мусулмонлар, яъни оддий райийтларга жабру зулм ўтказишдан волиmlар қўлини қўтоҳ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Аҳрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб борган хусусий хўжа-

лик ҳамда савдо-сотик ишларига ва шудар билан боғлиқ соҳа-
ийгиликлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Аҳроф ўз даври-
нинг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг
ва яқин кишиларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қили-
нишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш лозимки, бу турдаги хатла-
орасида ҳам баъзан оддий адолатталаб кишилар ҳуқуқини ҳим-
қилишига қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва
Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври
бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг пикпрози ҳам
ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар, феодал иш-
лар патржасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шарият
монида белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари ҳар ҳа-
вақтларда турли мубосабатлар билан олинадиган олик-солликла-
сон 30 га яқин адалди ташкил этар эди. Улардан баъзилари
(тамго, ёрғу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб,
баъзи вақтларда хали ҳам қўлланиб келарди. Ана шундай бир
шароитда Хожа Аҳроф мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф эт-
мок учун дин ва шариятни дастур қилган ҳолда султонларга му-
жаат қилмок лозимлигини Нақшбандия тарққатининг вазифалари-
дан доб уқтиради. Хожа Аҳроф сарой хизматида ва кетмокчи
бўлган Алийшер Навоийга хат ёзиб, айтади: «...Эшиттинимча, онха-
рат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо малолат чекар экан-
сиз. Илтимос шукки, мусулмонларга мадад етказмок ва бирор фа-
кирининг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоги учун хоти-
ри шарифинини сарой хизматида илзаманг... Бирор киши ҳам му-
сулмонлар габини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга га-
хўрлик қилиш — энг хайрли ишдир!»

Собик советлар даврида Хожа Убайдуллох Аҳроф хақида бир
капча тадиқотлар ёзилиб, унинг иқтисодий, сибсий ва маънавий
хаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, ҳукмрон мафкура нуқтаи
пязаридан салбий баҳоланарди. Кейинги тадиқотларда, (А. Н. Бол-
дирев) айниқса, Ўрта Осиё республикалари истиклолга эришгантан
сўнг (Б. Валихўжаев, А. Мухаммадхўжаев ва бошқалар) Хожа
Убайдуллох Аҳроф шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама
ёндашиб, унинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳаққоний равиш-
да ёрптилиб келпмокда.

САККОКИЙ

(XIX аср охири XV аср ўртаси)

Ўзбек ва форс-тожик адабиётида ўз хисасини кўшган, улар-
нинг анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган, ўзбек кляс-
сия адабиётида ёркин из қолдирган, бетакрор газаллар ва касидалар
яратган етук истеъдод эгаси, лирик шоирлардан бири Саккокийдир.

Саккокийнинг хаёти ва фаолияти хақида бизгача жуда кам маъ-
лумот етиб келган. Унинг таржимаи холи тўғрисида ўзининг девола

ва Алишер Навоийнинг «Мажлис ун-нафос» ва «Хутбай давоия» асарларидан баъзи бир маълумотларни билиб олишимиз мумкин. Бундан ташқари, шоир Яқинийнинг «Ўқ ва ёй» асарида Саккокий «турк (ўзбек) шоирларининг мужтахили (гайратлиси) деб таърифлангани, унинг ўз замонасининг забардаст шоирларидан бири эканлигини билдиради. Саккокий мовароуннаҳрлик бўлиб, у Темурийлар салтанатининг пойтахти Самарқандда умргузаронлик қилиб ижод этган.

Саккокий — шоирнинг таҳаллуси бўлиб, унинг асл номп маълум эмас. «Саккок» (пичоқчи) сўзидан, шоир ҳунарманд оялада туғилган деган фикрни тахмин қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XIV асрнинг охири чорагида туғилганини эса хижрий 810 (1407—08) йилда Амир Темурнинг набираси Халил Султонга бағишлаган қасидасидаги:

Гарихқа саккиз юз доғи ўн эрдию қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамлакатда хон эрур. —

мирасидан тахминан билиб олиш мумкин. Чунки шоир бу қасида-сини анча ижодий тажрибага эга бўлгандан кейин, тахминан 30 ёш-ларида ёзган бўлиши керак.

Саккокий ижодиининг гуллаган даври Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларга (1409—1449) тўғри келади. Тарихдан маълумки, буюк мунажжим ва етук давлат арбоби Мирзо Улуғбек маърифатпарвар подшоҳ бўлиши билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлининг ҳомийси ҳам эди. Ана шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Саккокий Улуғбекдан паноҳ топган алломалар сирасига кириб, унинг ижодий фаолияти одил подшоҳ билан боғлиқдир. Саккокий ўз ҳомийсига атаб қасида битади ва унда Улуғбекни кўкларга кўтариб мақтайди ва унинг душманларига қарши ўз сўзлари билан зарба беради. Шоир Улуғбекка баҳо берар экан, шундай маърифатпарвар подшоҳ билан замондош бўлганидан фахр ҳиссини туйди ва:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илқиға,
Мевингдек шоиря турку сенингдек шоҳи доновӣ, —

деган мисраларни дарж этади.

Саккокий ўз девонда Мирзо Улуғбек, Халил Султондан ташқари, Хожо Муҳаммад Порсога, Арслонхожа тархонга ҳам қасидалар битган. Бу қасидалардан ташқари девонга бир қатор лирик ғазаллар ҳам киритилганки, бу ғазалларнинг кўпчилиги бизгача етиб қолмаган. Саккокийнинг ўзи тузган девонининг бир неча қўлёзма нусхалари маълум бўлсада, бу нусхаларнинг бирортаси ҳам тула ва мукаммал нусха эмас. Жумладан, Лондонда, Британия музейида девоннинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида

1937 йилда Шовслон исмли котиб томонидан қайсидир манбадан кўчирилган нусхаси сақланади.

Саккокий XV аср урталарида вафот этганлигини Навоийнинг Самарқандда бўлган йилларида (1465—1469) Саккокий мухлислари гаки, Саккокий бу даврда ҳаёт бўлмаган, агар ҳаёт бўлганида Навоий унинг ўзи билан учрашган бўларди.

Саккокийнинг қасидачилик борасидаги маҳоратини назарга тутадиган бўлсак, шак-шубҳасиз, уни ўзбек қасидачилигининг асосчиси десак янглишмаган бўламиз. У улуг шоир Лутфий билан беллаша оладиган шоир даражасида бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Хутбаи давоин» асарида шундай жумлаларни келтиради: «Уйғур иборати фусахосиндин ва туркий алфозининг булагосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштихори Туркистонда бегоят ва бирининг латиф газалиётининг иштихори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур ва девонлари мавжуд бўлғай». Бундан кўринадики, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда ўз ижоди билан жуда катта обрўга эга бўлганки, унинг гузал қасидалари, севгини васф этувчи бетакрор газаллари Самарқанд пм аҳлининг кўнглидан мустаҳкам жой олган.

Саккокий лирикасининг асосий тематикаси кўпгина шоирларикидек асосан севги-муҳаббатни шарафлангдан иборат. У инсонни инсонга бўлган муҳаббатини куйларкан, севгини ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат манзараси ва инсоний эзгу ҳислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий ҳолатда тараннум этади. У ўз шеърларининг маъно ва шаклига катта эътибор берган. Саккокий ўз газалларида замондошлари каби ажойиб сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланади. Тасвирланаётган маъшуқанинг гамзасини таърифлар экан:

Қочонким гамзаси кўзлаб ўқин кирипки кезлоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушшоқнинг ёси,—

дейди.

Саккокий газалларида келтирилган кўпгина бадий тасвирлар ва ўхшатмаларни Алишер Навоий, Бобур ва бошқа шоирларнинг газалларида ҳам учратиб мумкин.

Саккокий фақат лирик шеърлар ёзиш билан чекланиб қолмай, юқориде айтганимиздек, гузал қасидалар ёзди ва бу қасидалар у яшаган ва ижод этган даврдаги ижтимоий ҳаёт билан чамбарча боғланиб кетган.

Саккокий Улуғбекка атаб ёзган қасидасидаги яна бир мисрага эътиборни қаратсак, фойдадан холи бўлмас:

«Раят қўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри улгаю қўй тинғай, чу Мусотек шубон келди»,

— деб ёзади.

Бу билан Саккокий ўша даврдаги ҳукмдорлар ҳақида фикр юритадиган ва адолатли ҳукмдорларни чўпонга, адолатсиз ҳукмдорларни буюк ўхшатади.

Улуғбек давлат теиасига келиши воқеасини шоир қуйидагича фойдалайди:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодойи амон келди,
Халойиқ айш эттиг бу кун, сурури жовидов келди.
Тан эрди бу улус барча, аингтек жони бор ё йуқ,
Биҳамдшллоҳ, ўгон фазли била уд танга жон келди.

Улуғбекка бағишлаб ёзилган қасидада халқ, улус, раият, омонлик, сурур, адолат сўзлари кўп учрайди. Бундан кўришиб турибдишимиз, замонасининг илгор фикрли кишиси сифатида буюк шоир Саккокий халқ аҳволини ўйлаган ҳолда, Улуғбекдек маърифатли ҳукмдори давлат тепасига келиши халқ учун яхши иш бўлганлигидан мамнун эканлигини изҳор этган.

Шундай қилиб, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек Мавлоно Саккокий ажойиб лирик шеърлар ва бетакрор қасидалар ижод этган ва ўзбек классик адабиётининг равнақ топиб, гуллаб яшнатида маълум ҳисса қўшган буюк шоирлардан бири сифатида таърихта муҳрланди.

ЛУТФИЙ

(1366—1465)

Мавлоно Лутфий XIV—XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси бўлиб, узининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шарқда катта шухрат қозонган сўз санъаткоридир. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида замондошлари Давлатшоҳ Самарқандий, Шамсиддин Сомий, Хондамир, Абдулла Қобулий каби тазкиранависларнинг асарларида муҳим қайд ва мулоҳазалар учрайди. Хусусан, Лутфийни яқиндан билган, у билан устоз ва шогирдлик рутбаси билан боғланган Алишер Навоий асарларида келтирилган маълумотлар гоят қимматлидир.

Шарқ адабиёти тарихида Лутфий тахаллуси билан асарлар ёзган ижодкорлар кўпгина бўлиб, «Қомус ул-аълам» асарида улардан айримлари санаб ўтилган. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий билан яқин мулоқотда бўлиб, узининг асарлари билан Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий муҳитида чуқур из қолдирган Мавлоно Лутфий «Малик ал-калом», яъни «Сўз подшоши» (Алишер Навоий) унвони билан шухрат қозонди.

Лутфуллоҳ Лутфий Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида гувоҳлик беришича, 99 йил умр кўрган. Шоирнинг замонамизга оид манбалардаги маълумотлар асосида унинг таваллуд сана-си 1366 йил деб кўрсатилган. Лутфий бошланғич таҳсилдан кейин

мадрасаларда ўз даврининг дунёвий ва шариат билимларини чуқур ўрганади. Сўнгра эса тасаввуф бобида малака ҳосил қилишга киришади. Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагиларни қайд қилади: «Мавлоно йиғитлигида улуми зоҳирийини такмил қилгондин сўнгра Мавлоно Шихобиддин Хиёбонийи қошида суфий тариқатида ҳақиқат сулук қилгондур». Шихобиддин Хиёбонийи ўз даврининг кўзга кўриналган матасаввуф шайхларидан бўлиб, унинг «Қуръони карим»нинг ёзган шарҳлари ҳам мавжуд эди. Лутфийи ана шу алломадан таълим олиб, кенг ва чуқур билим соҳибони бўлиб етишди. Лутфийи асарларидан шу нарса маълум бўладики, у Абу Али Синоининг «Қопун» ва «Аш-Шифо» асарларини чуқур ўзлаштирган.

Лутфийининг ёшлик йиллариданоқ адабиётга бўлган катта қизиқиши алоҳида кўзга ташланиб турар эди. Бўлажак шоир ўзини таълим олган туркий тилдаги адабиёт билан бир қаторда форс ва араб адабиётларини ҳам кунт билан ўрганади. Унинг Ҳофиз, Камол, Хўжаандий ва Насимий меросларига рағбати айниқса катта эди. Амир Темур давриданоқ бошлаб Хуросон ва Мовароуннаҳрда рағбат берган сиёсий марказлашув самараси ўлароқ шаклланган адабий муҳит Лутфийини ҳам ўз майдонига тортди. Унинг газаллари оғнага тушиб, мушоира кечаларида ўқиладиган, адабий суҳбатларини эса мавзунга айланди. Оддийгина ҳаёт тарзинга ўрганган, дарвинларга ҳос хокпсорлик билан муътабарлик касб этган бу шоирнинг шеърлари чуқур фикрларни содда сўзлар ёрдамида юқори бадиий бўёқларда ифодага олиши билан ажралиб турар ва шеърлари шижоҳати билан Навоий ва Жомий каби адабиёт ҳомийларининг диққат-эътиборини қозongan эди.

Мавлоно Лутфийидан бизгача салмоқлигина адабий мерос етказиб қолган бўлиб, унинг катта қисмини лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийининг лирикадаги серкирра ижоди ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафос» асарида қуйидагиларни ёзади: «Мавлоно Лутфийи ўз замонасининг «Малик ул-калом»и эрди. Туркий ва ғоибийий девон бенабир эрди, аммо туркийда шухрати кўпроқ эрди ва туркий девон машҳур». Шоирнинг форсий тилдаги асарларини туплави девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийининг адабий мероси орасида достовлар алоҳида уриқ эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилда яратилган «Гул ва Навру» достонидир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафос»да Лутфийининг бизгача етказиб қолмаган «Зафарнома» деб номлаган достонни туғришда ҳақиқатлик беради ва ёзади: «Мавлононинг «Зафарнома» таржимасидан ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийиен бор. Баёбага ёзмағони учун шухрат тутмади». Лутфийи ижодининг тадқиқотчилари юқорида келтирилган лампа олинаётган «Зафарнома» таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид «Зафарнома» асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфийи ўз даврида авлодлар учун гоёта аҳамиятли бўлган бир мавзунда

кўл урган ва Али Ядийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор Е. Э. Бертельс, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга кўра шоир уни оққа кўчирмаган. Навоий ҳам уни «оққа кўчирмагани («баёзга ёзмагани «чун») учун шуҳрат тутмади» деб айтади.

Шарк маданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-ахлоқ мавзусида «Машқун ул-ҳақойиқ» номи билан ҳам агар яратганлиги эсланади. Хўтанлик Мулла Исматулланинг «Тарихи мусиқий» асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шугулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, ҳуссан, бадий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари туркий тилда сўзлашувчи кўлгина ўлкаларга ҳам кириб борган эди. Кейинги асрларда бу ҳудуд янада кенгайиб борди. Шоир девонининг Республикамиздан ташқари кўнгина мамлакатлар кутубхона хазиналарида сақланыётган кўлёмалари шундан далолат беради. Республикамизда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек Кўлёмалар институти фондларида Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг катор «Сайланма» наирлари яратилди. 1987 йилда Е. Ғулом номдаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган Лутфийнинг «Сенсан севарим» номли тўилами сўнгги Ғн йилликда наир этилган девондир.

Девон Шарк шеърятининг етакчи жанрларидан бўлган газал, рубоий, тўюк, китъа ва фардларни ўз ичига олади. У одатдагидек, ҳамд ва наът шеърлари билан бошланади. Девоннинг деярли кўп нусхаларида Шоҳрух Мирзо номга ёзилган касидага кўзимиз тушади. Айрим нусхаларда эса Темурий шаҳзодалар: Бойсунгур Мирзо, Искандар Мирзо номга бағишланган касидалар ҳам учрайди.

Лутфий девонидан ўрин олган лирик асарларнинг етакчи теми — ишқдир. Шу ишқ инсоннинг зохирий ва ботиний олами ойна бўлиб аёқ эттиради. Биз бу асарларда ишқнинг дунёвий талқинларини ҳам юксак санъат билан аёқ эттирилганлигини кўзатамиз. Навоий ўзининг «Манокйиб Паҳлавон Муҳаммад» асарида Лутфийнинг «зохир аҳли шуароси», яъни дунёвий мавзулар талқинида маҳорат кўрсатган шоир сифатида алоҳида характерлайди. Шоир алоҳида анча кенг ўрин тутган дунёвий мавзулар, айни пайтда, дунёвий-тасаввуфий мавзулар билан уйғунлашиб, бири-бирини тўлдириб келади. Шу таразда улар мажоз ва ҳақиқат бирлигини ташкил қилади.

Аллоҳ ўзи яратган мавжудот ва махлуқотлар орасида инсонни

нинг муътабар поғонага кўтарди. Унга ўз нурини берди. Инсон шунинг учун ҳам азиздир. У ҳусн бобида ҳам «мазҳари сунъи илоҳидир». Одам шу қадар буюк моҳиятқи; Аллоҳ унинг юзида ўз аксини кўради. Лутфийнинг қуйидаги байтида шу мазмунга ишора қилувчи теран бир фикр ўзининг гузал бадиий ифодасини топган:

Улки ҳусн этти баҳона элиш шайдо қилгали,
Кўзгудек қилди севи ўзини пайдо қилгали.

Шоир асарлари унинг ўша даврда кенг тарқалган тасаввуф ғоялари таъсирида бўлганлигидан далолат беради. Аллоҳ дувёни мукаммал гузаллик тимсоли сифатида яратган, шу гузаллик оғушидаги одамнинг борлиқни идрок этиш туйғуси, муҳаббат ҳисларининг устиворлиги, атрофини ўраб турган жамоат ва наботот олами билан алоқасини энг гузал фазилатлари сифатида кашф этган. Лекин ҳаётда ҳамма нарса муваққат, у узлуксиз ҳаракатда. Табиат фасллари каби одам умрининг фасллари бир-бири билан алмашшиб туради. Шунга кўра ҳам Лутфийнинг газаллари марказида турган лирик қаҳрамон ҳаётининг Аллоҳ инъом этган барча гузалликларини, неъматларидан баҳрамандлик тайғуси билан яшайди. «Барн айш бирла кечса керак ушбу умри фонн», деб хитоб қилади. Шоир лирик қаҳрамонини навбаҳор келиши билан чаманларнинг гуркираб кетиши, гул фаслининг таровати мафтун этади. У шу чаманда «сарвиқад гули хандони»ни излайди.

Ез бўлди, керак ул бутн айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Мен кезгучи қулунг турури сиз не сўрарсиз!
Истанг мени ул ердаки, дилдор топилса.

Шоир лирикасида ҳаёт завқлари, табиат гузалликларидан баҳраманд бўлиш, шодлик ва тарона оҳанглари билан бир қаторда инсон кадрини ва унинг орзу-умидларини оёқ ости қилувчи «каж-рафтор чарх», «сергина фалак», «жаҳолатнеша одамлар»дап озурдаҳоллик кайфиятлари ҳам юз кўрсатади. Бундай тасвирларда шоир ўзини ўраб турган ҳаётга ҳар жиҳатдан яқинлашиб боради.

Лутфийнинг ҳамisha яхшиликка умидвор бўлган ошиқ индоларини ўз ичига олган шоҳ байтларидан бирида қуйидаги талқинга кўзимиз тушади:

Пўқ турур ёлғуз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нонов тортадур.

Лутфийнинг ўзига хос катта маҳорати ҳам дастлаб, бир томондан қаламга олипаётган барча мавзуларни қулай очиб берадиган поэтик образлар воситасида тасвирлаш билан китобхонлар қалбига йўл топишидадир. Услуб соддалиги, ифодаларнинг халқоналиги, шеър

қўшиқларига яқинлиги Лутфий лирикасининг муваффақиятини таъмин этган иккинчи муҳим омилдир.

Лутфий газаллари арузнинг ранг-баранг тармоқларида ёзилганлиги улар аксар холларда ҳам жиҳатидон жуда ихчамдир. У ўа газалларида арузнинг халқ қўшиқларига яқин турган оҳангдор, ўйноқ ва ўлчовларини танлайди. Лутфий шеърларида халқ ўрф-одатлари, мариям лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. Лутфий ўа лирикасини халқнинг жонли сўзлашуви тилидаги эркалаш, юпатиш, қарғиш, истеҳзо, қочиряқ ибораларидан маҳорат билан фойдаланади. Маъшукнинг жабру ситамларидан кўнгли озурда бўлган ошиқ пч-пчидан зорланиб айтади:

Лутфийни ким қарғай: «Е раб, балоға учра!» деб
Ким, сенингтеқ топ бағирляқ дилрабоға учради.

Лутфийнинг назмиётда халқ мақолларидан истифода этиш бобидаги санъаткорлиги айниқса юксакдир. Унинг рубоий, китъа, туюқ ва фәрдларида кппи руҳий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, ахлоқ-одоб мавзуларининг талқинлари асосий ўрин тутайди.

Шоирнинг тўртликлари хақида сўз бопар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор. Кўпроқ туркий тилдаги шеърятга тааллуқли тажисли (зулмаъниайн) сўзлар воситасида туюқ яратиб санъати Лутфий шеърятинида ёркин ифодаланган деб айтиш мумкин. Унинг девонидан ўрин олган кўплаб туюқлардаги нафис маъно товланишлари китобхонни она тилининг бой имкониятлари қатламларига олиб киради, уни ҳаёлга тортиб, эстетик завқ беради.

Мен сенинг ялкиндин, эй дил, бандамен.
Ваҳ, қачов етқайман ул дилбанда мен.
Бевафоларга мени қилдинг асир.
Сен манга султонсан, эй дил, бандамен.

Ушбу туюқда уч марта гоҳ кўпилиб, гоҳ алоҳида ёзилгани холда такрорланиб келаятган «дилбандамен» сўзи мисралардаги ўринларга кўра уч маънони келтириб чиқармоқда: 1) Эй дил (кўнгли), мен сенинг дастингдан кўл-оёғи боғланганман (бандамен); 2) Фанлим шукки, у маъшука (дилбанд)га қачон етар эканмен; 3) Эй кўнгли (дил), сен мени вафосиларга асир қилиб кўйдинг. Буяга менинг бўйсуниб юришдан бошқа иложим йўқ. Чунки сен менга подшоҳсан, мен эса, сенга банд — (қарам) дирман.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Лутфийнинг туркий тилдаги шеърятда бўлгани каби форсий ижодда таъин «беназир арди» деб ёзади. Лутфий, ҳусусан, форсий касида на-ислукда ўз замонаси ижодкорларининг эътиборини қозонган эди. Навоий ёзади: «Мавлоно Лутфий форсийда касидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур». Навоий томонидан «Мажолис ун-нафоис»да қайд этилган бир неча парчаларнинг ўзи Лутфийнинг бу соҳадаги салоҳиятини кўрсатиб

беради. Навоийнинг қайд этишича, умри охирида бораётган Лутфийнинг:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб.
Шоми зулфатро ба жои моҳ дарбар офтоб.

(Сенинг тун каби сочингдан қуёш сояда парвариш топадпган бўлиди, Сочингдан таралган шом қоралигини ой урнига қуёш кутармадан) матлали газалига замондош ижодкорлар қўлаб жавоб ёзганлар. Лекин уларнинг ҳеч бири Лутфий даражасида шеър айтолмаганлар.

Лутфийнинг Абдураҳмон Жомийга ихлоси катта эди. У Жомийга «Сухан» радибли қасида ҳам бағишлаган. Умри охирида бошлангич байтнинггина ёзишга улгурган «Афтад» радибли газалини тугаллаб ўз девонига киритишни Абдураҳмон Жомийга васият қилган. Жомий кекса шоирнинг бу васиятини адо этган, бугунгача Жомий девонига яшаб келаётган «Афтад» радибли газал икки буюм сўз санъаткорининг ижодий ҳамкорлигидан ёдгорлик сифатида қадрлидир.

Лутфийнинг форсий назмиётидаги мислсиз санъаткорлигини кейинги асрларда яшаган тазкиранавислар ҳам қайд этадилар. Акбаршоҳ замонида яшаган Абдулла Кобулий ўзининг «Тазкират-ут-таворих» асарида Лутфий мероси ҳақида сўз очиб, «дар форси шеъри зебо ва қасидан гарро дорад» («форсийда гузал шеърлари ва порлоқ қасидалари бор»), деб айтади.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг уйи кўпинча шогирдлар билан гажум бўларди. Унинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди. Навоий ўз устози ҳақида гапирганда икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмиётнинг сирру синоатлари бобида кўп нарса ўрганди. Устоз шеърлятига бўлган катта эътиқод билан унинг «Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур», «Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни», «Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами» мисралари билан бошланувчи газалларига мухаммаслар боғлади. Унинг устозни «Эй жамолининг лаҳзолу бебадад хусунг жамил», «Эй қаднинг тўбиини жаннат ҳадди гулгун устпна» муқаддимасига эга газалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзига ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийтўй шоирлардан фақат Лутфий газалларигагина мухаммас ва мусаддаслар бағишлаган.

Лутфий 1465 йилда ўз манзилгоҳи бўлган Дехканорда вафот этган. Навоийнинг хабар беришича, Мавлононинг қабри ҳам ушбу ердадир.

Кейинги асрларда Лутфий маҳоратининг таъсир доираси тобора кенгайиб борди. Фузулийнинг Лутфий газалларига қўлаб назмларлари, қатор мухаммаслари маълум. Машраб Лутфийнинг «Хамса» радибли газалининг матлаидан тазмиини йўқ қилиш билан фойдаланиб, бутун бошли янги бир газал яратган.

Лутфий газалларига мухаммаслар бағишлаган Мунис, Огаҳий, Гавнак ва Амрий ижодларида ҳам учрайди. Шу йўналишда бизга замондош бўлиб яшаган Чархийнинг ҳам манзур мухаммаслари бор. Шоир газаллари мақом ва халқ куйлари билан ижро этилади. Уларга муосир бастакорларимиз ҳам куйлар ёзганлар. Лутфий девони ва ундан сайланмалар ўзимизда бир неча бор, сўнг вақтда Туркия ва Шарқий Туркистонда ҳам чоп этилган. Шоир газалларининг рус ва бошқа тилларга таржима қилингани маълум. Лутфийнинг бой бадий мероси адабиётшунос олимларимиз томонидан кўпроқ ўрганилиб келинмоқда, у ҳақда қатор тадқиқотлар яратилди. Бу урнида дастлаб Заки Валидий, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов, шунингдек, Ё. Исҳоқов, Ҳ. Расулов ва Э. Аҳмадхужаев каби олимларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Республикамызда шоир номи билан аталган кўча, мактаб ва кутубхоналар унинг хотирасига абадийлик баҳин этиб келмоқда.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414—1492)

Амир Темур асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бадий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди. Шу даврда форс-тожик адабиёти ўзининг янги ривожланиш йўлига эришган бўлса, ўзбек адабиёти ҳам Алишер Навоий, Мавлоно Лутфий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Саййид Қосимий, Яқиний ижодлари мисолида ўз тараққиётининг элг юксак босқичига кўтарилди. Абдураҳмон Жомийнинг «Ҳафт авранг», Алишер Навоийнинг «Хамса», «Ҳазойин ул-маони» асарлари шу давр адабиётининг шоҳ асарлари эди. Жомий етти дostonдан иборат тўпламига «Ҳафт авранг» («Етти тахт») деб ном қўяр экан, «Темурийлар сулоласидан етти шоҳ (Амир Темур, Халил Султон, Шоҳрух, Улугбек, Абулқосим Бобур, Абу Саид, Мирзо Хусайн Бойқаро)ни кўзда тутган бўлса, Навоий ўз «Хамса»сини ахлит ҳолда Хусайн Бойқарога бағишлаган ва бу билан ҳар икки муаллиф ҳам шу давр ҳукмдорларига ўзларининг маълум маънода инъондорликларини намоён этган эдилар.

Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири адабий жараённинг ягоналиги, унда туркий тилда ижод қилувчиларнинг ҳам, форсий тилда қалам тобратувчиларнинг ҳам баробар ва фаол қатнаша олгани эди. Буни биз Алишер Навоийнинг «Мажолис ул-нафоес» тазкирасида яққол кўрамыз. Унда ижодкорлар тил хусусиятларига қараб бир-бирдан ажратилмаган. Хусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Баҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да: «Шуародин бу жамъаниннинг саромад ва сардафари Мавлоно Абдураҳмон Жомий

эди», — деб ёзди.¹ Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдурахмон Жомийнинг роли жуда катта бўлган.

Абдурахмон Жомий Шоҳрух ҳукмдорлиги даврида — 1414 йили 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. Жомийнинг ота-боболари асли Даштдан бўлиб, Жомийнинг отаси Аҳмад сингари ёш Абдурахмон ҳам кўлига қалам олиб, ёшона ёза бошлаган вақтдан бошлаб ўз таваллуд топган шаҳри номинан «Жом» сўзи «идиш» маъносига тасаввуфий тушунчани ҳам билдиради. Шарқдаги адабий анъанага кўра адабий таҳаллус кўп маъноли бўлиши маъқул кўрилган). У асосий умрини Хиротда ўтказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Болалар чоғидаёқ Жомий зехнининг ўткирлиги билан ажралиб турган. Бошланғич маълумоти у отасидан олган. Опиланинг Хиротга кўчиши хаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хиротда унинг ўқишига Хожо Алоуддин Али Самаркандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожарий каби машҳур муаллифлар ўз хиссаларини қўшдилар. Натижада араб тили, илоҳиёт, тасаввуф, шеър қондалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларнинг асосларини жуда эрта ва пухта ўзлаштира бошлади.

Жомий турли фанлар бўйича ўз таҳсилини Самарқандда нихонига етказишни ихтиёр қилар экан, у Улуғбек мадрасасида Улукбек, Қозизода Румий, Али Қўшчи каби алломаларнинг маърузаларини эшитиш шарафига мўъассар бўлди. У фикршунос олим, аратили, «Қўрьон», ҳадислар бўйича атоқли мутахассис Фазлуллоҳ Абуллабидан ҳам кўп дарс олди. Хиротда Жомий тасаввуф йўлини кириштири, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса ижодга илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъиддин Қошғарий билан яқинлашиб, унга кўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг киямга уйланади. Саъиддин Қошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақибанд сулуқига мансуб эди.

1469 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Хирот тахтига ўлтиради. Орадан кўп вақт ўтмай, 1476/77 йиллар орасида у ўз дўсти ва вазаир Алишер Навоий билан Жомийни ўзига пир ва устоз деб таъиниди. Бу Жомий хаёти ва фаолиятида катта воқеа бўлди.

Жомий кундалик ҳаётда оддий, дарвинсона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто уни асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан Хиротда икки мадраса ва хонақоҳ туғилган шаҳари — Жомда бир масжид қуриш имконига эга бўлган.

¹ «Бобурнома», Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

Унинг Шамсиддин Муҳаммад исмли укаси бўлиб, у катта табиб, олим ва созанда бўлиб етишгани маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, плимий-маданлий адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий — Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқароварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ-давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Ашнат ул-ламаот», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи муаммо» каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, девон тузмоқчи бўлганда, Навоий маслаҳати билан учта девон тузади ва бу девонларнинг биринчисига «Фотиҳат ул-шабоб», иккинчисига «Воситат ул-икд», учинчисига «Хотимат ул-хаёт» деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк «Ҳафт авранг» таркибига кирган дostonларини яратиш устида иштирок олиб борди. Шарқ адабиётини хамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сухбат ул-аброр» гонвий тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий шуналишда, жанр эътибори билан панднома типига бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. «Юсуф ва Зайлайхо», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномаи Искандарий» дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янги талқинларини берди.

Жомий бир неча маротаба ҳаж қилган, ҳаж сафари давомида Нишопур, Бастом, Домгон, Қазвин, Ҳамадон, Қарбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларни кўрган, бу шаҳарларда юксак иззат-ҳурматга сазовор бўлган. Унинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, у яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуг мазоротларни зиёрат қилган.

Абдурахмон Жомий 1492 йили шамоллаш патижасида хасталаниб, 78 ёшида ҳаёт билан видолашган. Унинг дафн маросимини Навоий бошқариб, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса мамлакатда бир йил мотам эълон қилди. Унга атаб кўпгина шоирлар, шу жумладан Навоий ҳам, қайгули марсиялар битишди. Навоий марсиясида Жомий вафотининг тарихи «Кашфи асрори илоҳ» («Илоҳий сирлар кашфи») деган сўзлардан (ҳижрий 898, мелодий 1492 йил) чиқарилган эди.

Абдурахмон Жомий гоёт сермаҳсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига онд бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан қўшни мамлакат подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сураб махсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп қўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти фондларида Жомий асар-

ларининг XV—XVI асрларда кўчирилган унлаб қўлёзмаларини ун- ратиш мумкин.¹ Бундай қўлёзмалар Русия, Афғонистон, Эрон ва Оврупо мамлакатларидаги бошқа қўлёзма фондларида ҳам учрайдди. Тавиқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Жомий» монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллиёти (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. № 2122) асосида асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислон дини ва Шарқ фалсафасининг баъзи қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидайн» («Тоия» («Радифда то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи)), «Нақди нусус» («Матини танқид»), «Шарҳи қасидайн» («Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи)), «Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр шартлари ҳақида рисола», «Хаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Ашшот ул-ламаот» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳовуддин Нақшбанд гояларини шу сулуқнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатларда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб деб ҳисобласа-да, асарларида улуг Нақшбандга ихлоси чексиз эди. У ўзининг «Лужжат ул-асрор» қасидасида суфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмағирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олийжанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устув эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

Томеъон аз баҳри туъма пешв ҳар хас сар ниҳад,
Қовеъовро халда бар шоҳу вазирн кишвар аст.

Мазмуни:

Таъмағирлар бир луқма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса мамлакат шоҳи ва вазирн
устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшашни, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийн нафси дагал сўҳонгар аст.

¹ Қаранг: «Рукописи произведений Абдурахман Джамии в Собрании Института востоковедения АН УССР, Изд. «Фан», Т., 1965.

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради.
Бу қўлдаги дагал эса нафс гадир-будурини текисловчи
рандадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукамал бўлиб, Худони ёруғ нур кўринишида тасаввур отар эди. Шеърин асарларида эса у Худони гўзал маъшуқа қиёфасида тасвирлаган. Шу билан бирга унингча, дунёдаги ҳамма нарсаларни яратган Худо ўзи ҳам мингларча кўзгуда, турли қиёфада ва кўринишда намоёндир. Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўнди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум қилдирилган билан ўзбек тилига таржима қилини бежиз эмас эди. Жомийнинг «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммойи кабир», «Рисолайи муаммойи сагир», «Рисолайи муаммойи мутавассит», «Рисолайи муаммойи манзум», «Шарҳи байти «Маснавий», «Шарҳи байти Хусрав», «Шарҳи рубийёт», «Рисолайи қофия» каби асарлари Шарқ адабиёти тарихини, унинг вази, қофия ва шеър турлари билан боглик назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақидагина 4 та назарий қўллашга яратгани ёки улуг салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бироқ атамасини ёритиш учун махсус рисолалар ёзгани унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шеърин ва насрий қўллашга ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибнинг (1175—1249) «Ал-Қофия» китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирида «Ал-Қофия»га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибининг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий «Шарҳи» эса «Шарҳи Мулло» номи билан шухрат қозонади.

Унинг аруз билан бир қаторда музыка назарияси ҳақида «Рисолайи мусикий» асарини ёзиши шу давр маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Жомий ўз рисоласида Абу Наср Форобийнинг кўп жиҳатли «Музыка ҳақида катта китоб» асаридаги гояларни янада ривожлантирди, мусиқани товушларнинг ўзаро оҳангдошлик (таълиф) ва нооҳангдошлик (манофарат) нуқтани назаридан ўрганувчи, янги куй яратиш учун улар орасидаги оралик (озмина)ларни текширувчи фан деб характерлади. Мусиқа, унинг фикрича, инсонга энг юқори маънавий озик берадиган мукамал гўзал товушлар ҳа-

қандаги фандир. Бу фан инсонларга хизмат қилиши, уларнинг ҳаёти
ни безати зарур.

XV аср адабий ҳаётида шеърини асарлар билан бир қаторда
наصري ривожлантиришга ҳам аҳамият берилар эди. Шайх Саъдий
нинг «Гулистон» номли машҳур ҳикоялар тўпламини гоёт
ва уни «жаннатдан нишон, хашак-тикони ҳам апбаргадир жоп» деб
таърифлаган Жомий 1486—87 йилларда шу асарга жавоб
«Баҳористон» деган асарни яратди. Жамиятдаги турли табақалар
ҳаётидан, тарихдан ҳикоя қилувчи бу тўпламда биз жанр эътибори
билан енгил, ёзилиш услуби, тили халқчил, сюжети содда ифти
ҳикояларни ўқийшимиз мумкин. Ҳар бир ҳикоя катта тарбиявий
аҳамиятга эга. Масалан, қуйидаги ҳикояни Исқандарнинг мураккаб
бир саволга гоёт оқилона жавоб берганини ва дустлик, инсонийлик
ғояларини улуглаганини кўрамиз:

«Исқандардан:

— Сен шундай ёшлик ва навқиронлик чоғингда қандай қилиб
бу давлату салтанатга эриша олдинг? — деб сўраганларида, у шун
дай жавоб берибди:

— Мен душманларимга хушмуомала бўлдим, токи адоват жилови
ийгилиб жонлансин; дустларга садоқатда бўлдим, токи дустлик
мустаҳкамлансин».

«Баҳористон»нинг 7-равзаси адабий тазкира характерида бўлиб,
унда Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Низомий, Шайх
Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хужандий, Хусрав Деҳлавий каби
машҳур форс-тожик шоир ва адiblари тўғрисида қимматли маълум
отлар ҳамда уларнинг ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялар бор.

Лекин Жомий ижодининг энг катта қисмини, ҳеч шубҳасиз,
унинг шеърини ташкил этади. 1490 йилнинг бошида у ўз шеърла
ридан 3 та девон тузган бўлиб, бу девонлар 1805 ғазал ва бошқа
шеър турларини ўз ичига олгандир. Бу девонлардаги деярли барча
шеърлар шоирнинг лирик шеърлар соҳасидаги юксак истеъдодидан
дарак беради: Навоий: Жомийнинг йигитлик даврида илм олишга
каттиқ эътибор берган бўлса-да, «аммо ҳеч вақт назм ойнаидин холи
эмас экандурлар», — деб ёзди «Хамса ул-мутаҳаййирин» асарида.
У ўз мулоҳазаларини давом эттириб, улуг шоир шеърларининг диний
тасаввуфий мазмуни, Аллоҳни таниш, билиш билан боғлиқ ҳақиқат
ни шоир мажозий йўл, услуб билан, ўзини мажбур қилиб эмас
балки беихтиёр ифодалагани ҳақида ёзди.

Жомий шеърларида ҳам, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлардаги
каби ҳаёт, инсон гўзаллиги ва ички туйғу, эҳтирослари унинг
табиий ифодасини топган ва шоир уларга тасаввуфий маъно бер
ган. Жомий шеърини меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод
ҳам бу тўғрида: «Жомийдаги сўфиёна кайфият унинг ижодий ду
лини энг ибтидосидан бошланган эди»,¹ — деб ёзганда тўла ҳақ
эди.

¹ Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами, Москва, 1988
стр. 184.

Жомий лирик шеъринида реал ҳаёт билан тасаввуфий ҳаёт
инининг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

Шоир шеъринидаги панд-насиҳат руҳидаги шеърлар кишилар-
ни эзуликка, ҳалол ва пок бўлишга, камтарликка, Аллоҳ томонидан
қилинган умрни яхши ишлари билан яшаб ўтказишга даъват этади.
У ўз рубоийларининг бирида ёзади:

Булайлик дил хаста ҳам сийчалар чок,
Ҳаётда доимо пок бўлайлик, пок.
Хокистар булайлик ишнинг бошидан,
Чунки охири ҳам хок бўлурмиа, хок.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Ранг-баранг ҳаётини мавзуларда яратган бадий юксак ва сержило
шеърлар билан форсий адабиётни бойитган Жомий Саъдий Шеро
зий, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий каби сўз
санъаткорлари сафидан муносиб ўрин олди.

Абдурахмон Жомий ижодининг гултожи, шубҳасиз, унинг «Ҳафт
авраг» номли билан дарж этган дostonлар мажмуасидир. Бу дoston
ларида Жомий форс-тожик адабиётинида яратилган Низомий Ганжа
вий (1141—1209) ва Амир Хусрав Деҳлавийнинг (1253—1325)
«Хамса»ларидаги энг яхши ғоявий ва адабий анъаналарни давом
эттириб, XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида мавжуд
муаммоларга ўз муносабатини билдиришга ҳаракат қилганки, мас
навийда, олдинги «Хамса» дostonлари вазинида яратилган бу дoston
лар Низомий ва Деҳлавий асарларидан қилинмаслигини таъкид
лаб, Алишер Навоий қуйидаги байтларни ёзган эди:

Ғазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей!
Деса маснавий, аллах-аллах, не дей!
Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-бирини эрур хўб анга,
Вале маснавий ўзга олам дурур,
Ки таъбиға холо мусаллам дурур.
Бўлуб жилвагар таъби кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» утрусида,
Эрур андин ортуққи, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуққи, ўксук демас!¹

Ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий масалаларда Жомий халқ
парварлик ва инсонпарварлик, адолат ва инсоф масалаларига,
қўлимни, золимларни қоралашга кенг ўрин берди. Буни у айниқса
шоҳлар ҳақида гап борганда, қайта-қайта қаламга олди. Унингча,
шоҳ одил бўлса, у беҳавф-беҳатар яшайди.

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 636-саҳифа.

Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун» достонларида ишқ ва мухаббат, дўстлик мавзулари янги илҳом, янги шеърини ҳарорат билан ёритилган бўлиб, шу анъанавий сюжетга қурилган достонлар орасида алоҳида ўрин тутади. «Лайли ва Мажнун»нинг кириш қисмида дўстликни, мухаббатни улуғлаб шундай ёзади:

Умид хазинасини қанчали ёрди,
Ҳаётинг у бирла шод, бахтиёрдир.
Вужудинг мақсуди недир гайри ёр?
Ёрси бу савдонинг не кераги бор?
Вужудинг товғунча буткул нақироз,
Бирор қуш этолмас ёр каби парвоз.

(О. Буряев таржимаси)

Худди шу сатрлар давомида Жомий дўстликка мисол тариқда бир умрлик қадрдон дўсти Алишер Навоийни эслайди ва уни дўстлик боғидаги энг вафодор ва меҳрибон дўст сифатида шундай таъриф ва тавсиф этади:

Дўстлик боғидаги маъсус хушқалом,
Вафо шохвадидир Навоий мудом
Гузал сўзлар билан наво айлағай,
Озурда дилларни даво айлағай.
Бундан бошқа ишнинг булмас адоси,
Жаҳонда дўстлар булмас адоси,

Ўз даврида Жомий фақат Навоийнинг эмас, балки бутун ўзбек адабиётини ҳам энг яқин дўсти эди. Навоий ёзиниچа, у туркчи тилда шеър ёзмаса ҳам, аммо бу тилдаги асарларни яхши тушунар ва улар ҳақида ўз фикрини айта олар эди. Мавлоно Лутфий вафоти олдида ўзининг тугаллашмай қолган:

«Гар кори дили ошиқ бо кофирин Чли афгад,
Беҳ э-он ки ба бадхуйн бемеҳри чунин афтад»

— деб аталадиган матла билан бошланган газалини Жомий давом эттириб, тугатиб, ўз девонига киритсин, — дея васият қилган. Маълумки, Жомий бу илтимосни бажарган. У Хусайн Бойқаро пикоридан ҳам тўла хабардор эди. Айниқса унинг Навоий «Хамса»сига ўзининг «Хирадиомайи Исқандарий» достонида қўйидаги баҳорини бергани диққатга сазовордир:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жодудамовро бувад муҳри лаб.
Эи чарх офаринҳо бар он килк зод,
Ки ян нақши матбу аз он килк зод.

Мажнун:

Туркий тилда шундай бир ажойиб нақш (асар) пайдо бўлдики
Унинг олдида ҳар қандай (сўз) сеҳрғари оғзини очолмай
қолди.

Фалакдан офаринлар ёғилсин (бу нақшни чизган Навоий)
қаламгаки,

Бу гўвал нақш, ахир, ўша қаламнинг яшидир.

Абдураҳмон Жомий Темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фахри, Шарқ шеъринини янги юксакликка кўтарган сўз санъаткорларидан биридир. У бир неча асрдирки, Навоий билан ёзма-ён, ўзбек шоир ва адибларига ҳам устозлик қилиб келмоқда ва доим шундай бўлиб қолади.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17-куни (1441 йил 9 феврал) да Ҳиротда туғилган. Ҳирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибқирон Амир Темур асос солган улуғ салтанатнинг иккинчи пойтахти, Темурнинг кенжа ўғли Шохрух Мирзонинг қўл остидаги обод манзиллардан бири эди.

Алишер туғилган хонадон Темурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян нуфуз соҳиб эди. Бўлғуси шоирнинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад ўглининг тарбиясига жиддий эътибор берди. Алишернинг шеърини таълимдаги илк устози тоғаси Мир Саййид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлардир. Навоий «Мажолис ун-нафоес» асарида Кобулий ҳақида: «Яхши таъби бор эрди, туркчада майли кўпроқ эрди...» — деса, Ғарибий ҳақида: «Хуш муховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва дардманд йиғит эрди. Кўпроқ созларни яхши чалар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Мушиқий плмидин ҳам хабардор эрди...» — дейди.

1447 йилда Шохрух вафот этгач, Темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт дарди хуруж қилиб, юртда талотўп бошланди ва Ғиёсиддин Муҳаммад хонадони ҳам кўп қатори ватанин тарк этди. Ёш Алишер учун тақдир синовлари бошланди. Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳирот тахтига ўтиргач, Алишернинг отасини Сабзаворга ҳоким этиб тайинлади. Лекин орадан кўп ўтмай Ғиёсиддин кичкина дунёдан кўз юмди. Бу пайтда Алишер эндигина 12 ёшга кадам қўйган эди. Абулқосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Хусайнни ўз тарбиясига олди, 1456 йили эса ўзи билан Машҳадга олиб кетди. Кейинчалик Хусайн Бойқаро сипоҳийлик йўлини тайлади, Алишер эса замонанинг «малик ул-калом»и

Мавлоно Лутфий таҳсини ва ҳайратига сазовор бўлган истеъдод эгаси бўлиб етишди. «Факирнинг назмлари Хуросонда шухрат тутиб эрди», деб ёзади Навоий 1455—1456 йиллар ҳақида.

Тақдир Алишер Навоийни замонанинг улуг ва шарафли кишиларига яқин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошину этди. 1466—1468 йиллар Алишернинг умри асосан Самарқандда кечди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли мукаммал билимлар эгаси, юртга танилган шоир ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди.

1469 йилда Султон Ҳусайн илтимосига кўра Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтади ва рамазон ҳайити муносабати билан дўсти шарафига битилган «Ҳилолия» қасидасини унга тақдим этади.

Ҳусайн Бойқаро Алишерни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу пайтда шоирнинг эл хизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Кўп ўтмай Навоий муҳрдорликни ўзининг яқин дўсти ва фикрдоши, шоир Амир Шайхм Сухайлийга топширади. «Бу нозиктаъб ва зукко Амир 20 йилдан ортиқ Бойқарога мулозим бўлди». Лекин Бойқаро дўстининг порозилигига ҳам қарамай, 1472 йил февралда уни ваъиз лавозимига тайинлайди ва «Амири Кабир» («Улуг Амир») уювни беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус маъфати, шахар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат таънаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси оқибат натижада Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлади.

Ҳирот бу даврда ниҳоятда кўркамлашди, халқ турмуши яхшиланди, шеърят, нафис санъатлар ривож олди. Талабалар учун «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонақоҳи, беморлар учун «Шифоия» шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига Қорихона («Дор ул-ҳуффоъ») қурилди. Улуг амирнинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар қўлёзмаларни окка кўчириб, уларни бадийи безаш билан банд эдилар. Ҳиротда яна «Низомия», Марвда «Хусравия» ва бошқа мадрасалар бино этилди.

Навоий мадраса, шифохоналар қурдириб кўя қолмасдан уларни керакли даражада жиҳозлаш, ўз-ўзини таъминлаш учун вақф ерлар ажратиб бериш, мударрислар, табиблар ва бошқа ходимлар билан таъминлаш, уларга ойлик маош, озука кийим-бош белгилашгача, талабалар нафақаси ва китобларигача, барча-барчасини мукаммал бошқариб, ташкил этиб берар эди ва ўзи доимо хабар олиб, назорат қилиб туришни ҳам унутмасди. Бинолар қурилиш тарҳи билан бевосита шуғулланар, уста ва шоғирдлар меҳнатидан боҳадар бўлиб турарди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеър, пил ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Боҳод, Восифий ва ўнлаб бошқа ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир.

Шу давр ичиде Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девони «Бадойи ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Бу девонга

ўзининг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини ақс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда баъзи тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили «Вақфия» асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига яқин ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий динор миқдорига эди. Улуг Амир бу даромадининг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 рабат, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир кавча тўғон, арпқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслади. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисоалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк «Хамса» асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Бени дostonни ўз ичига олган бу улкан бадийи қомус 50 минг мисрадан ортиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърини меросини деярли ярминини ташкил қилди. «Хамса» — Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Форе тилидаги биринчи «Хамса» буюк шоир Низомий Ганжавий (1141—1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўринда ўзининг «Хамса» ёнглигини қайд этмайди. Низомий вафотидан 100 йил ўтиб, Хиндистонда тугилиб ўсган форсийзабон турк ўғлини Ҳусрав Деҳлавий Низомий «Хамса»сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва «хамсачилик» анъанасини бошлаб беради. Деҳлавий «Хамса»си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафнинг ҳам шухратини оламга ёйди. Кейинги XIV—XV асрлар миқтақа маънавияти «Хамса» анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида «Хамса»нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган «хамсачилик» анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

Ислоҳ ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз «ал-Хамсату» дейлади, динимизнинг беш устунини (руқни) ҳам — тавҳид (имон), намоз, руза, закот, ҳаж — ўзига хос «Хамса» (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларини «Хамса» туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Ҳусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonининг мукаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, «Хамса»нинг ҳар бир дostonи ёзлигини кунининг маълум вақтларида ўқиладиган сахар, пешини, аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда «Хамса»ни буюк тоғ чуққисига кўтарилиш мобайнида

беш ўрнида тўхтаб, нафасни ростлаш учун бияно этилган беш оромгоҳга ўхшатади.

Навоий ўз «Хамса»сипи яратилишга 1483 йилда кпришган бўлган, унинг биринчи дostonи «Хайрат ул-аброр» («Яхши кпшилари»ни хайратланиши)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» («Етти сайёр») 1485 йилда «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonини поёнига етказди. Шоир ўз «Хамса»сипга кпритилган дostonларни ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни кўйди, мутафаккир сифатида илгор қарашлари илгарип сурди, ўзбек тилининг кудратини оламга намойиш этди.

Навоийнинг туркийча «Хамса»сипнинг яратилиши XV асдин Хуросон эли учун фавқулodда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврининг икки кутби — маънавият пирп Жомий ва буюк султон Хусайн Бойқаронинг хайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи дostonи — «Наводир уни нхоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузишга кпришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини билдириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва «Зубдат ут таворих» («Тарихлор каймоғи») асарини ёзиб тугатди.

1487 йили кпшда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли хисобланиши жойиз бўлган бу мартаба Амир Алишернинг возик табияти учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шох ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир худудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар ахли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юмдилар. 1488 йили Сайид Хасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий устозлари хотирасига «Ҳолоти Сайид Хасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Хамсат ул-мутаҳаййирини» («Беш хайрат») асарларини шу йиллар ичиде ёзиб тугаллади. Бу асарларида ўша давр воқелигига оид қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадний оламнинг назарий асосларига оид бир катор далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган. Шу йилларда яна Навоий давр шуароси хусусида «Мажолис ун-нафос» ва ислом маънавиятининг буюк сиймоларп, хусусан, турк. форс. хинд машоитхлари тарихига оид «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси») рисоаларини ёзди. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан миннга яқин кпши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жам этган. Бундан ташқарп нафақат тасаввуф прфои ва адабиёт, балки ислом даврп маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатларп ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар катидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимиани ҳолис аниқлаб

1492 йилда бугунги авлодлар учун беназар манба ва асос бўлиб хизмат қилди.

1492 йилда аруз илмига бағишланган «Мезон ул-авзон» («Вазнлар улчови») рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта тақсимлаб, янги девонлар мажмуи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни яратиб ишга астойдил киришди. «Чор девон» номи билан шуҳрат қозongan бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, «Ғаройиб ус-сигар» («Болалик ажойиботлари»), «Наводир уш-шабоб» («Илгитлик даври нодирликлари»), «Бадойи ул-васат» («Ўрта ёш кашфиётлари»), «Фавойид ул-кибор» («Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар») номлари билан аталади. Бу тўрт жылда 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 газал, 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. «Хазойин ул-маоний»га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида «Муфрадот» рисоласини, «Ситтайи зарурия», «Фусули арбаа» туркум қиссаларини ёзди. «Фоний» таҳаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Хоқоний, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжайндий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояналари билан ижодий баҳса тугилган бўлиб, ҳам бадийий ифода, ҳам мазмуний терапикда салафлар билан тенг қудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр», 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн»да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърининг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараним тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асrorини мажоз суратида кўргузупмен». Алишер Навоий гудаклик чоғларидан тасаввуф шеърининг устоди Фаридиддин Аттор яратган «Мантиқ ут-тайр» асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асарини Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асrorи ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантиқ ут-тайр»га энд ёки ундаги фикрларнинг такrorи ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқиндир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган дostonида ирфоний эҳтiros нияҳоятда жишқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга ургу биради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётнийликни кутайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига

қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади бадий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Нихоят Навоий охириги асарни «Маҳбуб ул-қулуб» («Қўнғилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий гояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонarli таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва матнларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Ирокий ва бошқалар яратган мустақил бадий тафаккур тарзини «мажоз тариқи» деб номлади ва унда Ҳақ асрори «мажоз сувратида» акс эттишни таъкидлаган. Бу Борлиқни ўзинга хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: «Дил ба ёру даст ба қор», қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишининг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шонр лирикасида бадийи шикосини топган.

1500 йилларга келиб шонрнинг ҳаёт шароити кийинлашиб, соғлиги заифлашиб қолади, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Ҳирот халқи ўзининг буюк шонри билан хайрлашишга чиқди ва 7 кун давомида мотам тутди.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина қолмай, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Унинг асарлари, шеърини қайта-қайта кўчирлиб, халқ орасида кенг тарқалиб, шонрлар учун мактаб ваъзфасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бутунлиги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хибонлар, кўчалар буюк шонримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

ҚОСИМИ АНВАР

(1355—1433)

Темурчилар давридаги адабиёт ва тасаввуфнинг йирик вакиллари билан бир Қосими Анвардир.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, шонрнинг дунёқарашини ўз даври ва ўздан кейинги илм-фан ва тасаввуфнинг йирик намояни

да тарп Баҳовуддин Нақшбанд, Садриддин Йаминий, Улугбек, Нейматулла Вали, Нуриддин Қирманий, Абдурахмон Ҷомий ва Навоийларнинг таълимотлари билан ғоявий жиҳатдан яқин туради. Айниқса, Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шоир ижоди ҳақида кенг тўхталиб, шеърларидан намуналар келтирилади. Уни замонасининг иқтидорли шоирлари каторига қўшади: «Рашидлари пок эрди ва нафаслари оташнок, — деб хабар беради Алишер Навоий Қосими Анвар ҳақида. — Эл бағоят алар назмлашга мойил ва шеърларини ўқумоқ ва битмакка роғиб бўлдилар».

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва бошқа манбаларда келтирилшича, Қосими Анвар ёшлигидан Садриддин Ардабейлига мурид бўлиб, сўфийлик тариқатини мукаммал эгаллайди. 1426 йили Ҳиротнинг Ҷомеъ масжидида Шохрухга қарши фитна уюштирилади. Хуруфийлар окимига мавсуб бўлган Аҳмад Лур деган шахс Шохрухга шпчок уриб, уни ярадор қилади. Шу ернинг ўзидаёқ Аҳмад Лур улдирилади. Юқоридаги воқеа туфайли Қосими Анвар хуруфийлар билан яқин алоқада бўлганликда ва фитнада қўли борлигида айбланиб Ҳиротдан Самарқандга сургун қилинади. Самарқандни бошқариб турган Улугбек уни яхши кутиб олади.

Уша даврда Озарбайжон, Туркия, Ироқ, Сурия ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида хуруфийлик оқими кенг тарқалган бўлиб, бу оқим Ўрта Осиё ва Хуросонда, айниқса, Самарқанд ва Ҳиротда оз бўлсада мавжуд эди. Хуруфийлик оқими ҳарфларни илоҳийлаштириб, кишиларни объектив дунё, ҳарфлар ва худони идрок қилишга чақирадилар. Бу эса бошқаларнинг фикрича, динни обрусини туширар эди. Хуруфийлар шаҳар камбағаллари ва ҳунармандларнинг маффаатини ҳимоя қилиб, зўравонлик, жабр-зулм, зодагонларнинг ўзбошимчалигига қарши кураш олиб бордилар.

Ўрта Осиё ва Хуросонда бу оқим тарафдорлари, гарчи улар купчиликини ташкил этсада, ҳокимият учун зимдан кураш олиб бордилар, ҳар хил фитна ва ғалаёнлар уюштириб турганликлари билан Темурийлар, айниқса, Шохрух ва бошқа ҳокимлар хуруфийлик оқими тарафдорларини таъқиб остига олганлар. Қосими Анвар ижоди ва дунёқарашини тадқиқ этган олимларнинг аксарияти, шу жумладан, Е. Браун, З. А. Қулизода ва бошқалар хуруфийлик оқими шоир ижодига таъсир кўрсатган бўлса-да, уни тасаввуф оқимининг йирик вакили, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, Қосими Анварнинг қолдирган адабий ва илмий мероси ана шундан далолат беради.

Қосими Анвар асарларининг анчагина қисми бизгача етиб келган. Унинг «Девон» қўлёзмалари Санкт-Петербургда, Гуржистонда, шунингдек, Самарқандда ва бошқа йирик илм марказларида сақланмоқда. 1958 йили Техронда унинг «Куллиёти» Саид Нафисий томонидан чоп этилган.

Мутафаккирнинг «Анис ул-ошиқин» («Ошиқлар дўсти») маснавийси («Анис ул-орифин» ҳам деб юритилди), «Сад мақом дар истилоҳи сўфия» («Тасаввуф атамаларида юз мақом»), «Рисолайи адаби мақомот» («Мақомларнинг сони ҳақида рисола»), «Рисола

дар баён илм» («Билим ҳақида рисола»), «Савол ва жавоб» рисолаи ва бошқа асарлари мавжуд.

Унинг таълимотида Аллоҳ ҳамма нарсаининг ибтидои ва биринчи сабаби, деб талқин этилади. Аллоҳ дунёдаги ҳамма нарсаларда намоён бўлади, улар бир-бирига қўшилиб кетади. Қосими Анвар инсонини мавжудотларнинг аълоси, унга бу дунё ва охиратнинг султони бўлишини Аллоҳнинг ўзи ато этган, деб айтади. «Туйи султони жовидон, туйи мақсад, туйи ақсо» («Сен мангу султонсан, сен мақсадсан, сен узоқдаги уфқсан»), — дейди у инсон ҳақида.

Маълумки, тасаввуф оқимида ахлоқий масалаларга кенг ўрин берилади. Қосими Анвар ҳам ўзининг тасаввуфий қарашларида инсон, борлиқ ва Аллоҳнинг бирлигини асосларида ижтимоий муаммолар, ахлоқ ва хулқ-одобга катта эътибор беради. Инсоннинг Аллоҳга яқинлашуви покланисиз, ахлоқий камолотга эришмасдан амалга ошириши мумкин эмас. Инсон ўзини қанчалик ўрганса, идрок қилса, шунчалик у ахлоқан покланиб боради, Аллоҳга яқинлашиши йўлида олға қадам босади. Шу муносабат билан у жоҳилликни қаттиқ қоралайди, зероки у ахлоқий покланиш ва ўз-ўзини билишга халақит беради. Инсон яхши ва хайрли ишлар қиладими, ёвузлик ва адолатсизлик билан шуғулланадими, биринчи ўринда, ўзи сабабчи бўлади. «Ник ва бад гар миқўни, боҳуд кўни» (Яхшилик ва ёмонлик қилсанг, ўзингга қиласан), — деб ҳисоблайди шоир.

Қосими Анварнинг ижодида ижтимоий масалалар ҳам у ёки бу даражада инъикосини тошган. Замонасидан зорланиш, мавжуд жамиятдан порозилик, ҳукмрон синф вакилларининг адолатсизлиги, жабр-зулм ва ноҳақсизликларини қоралаш мутафаккир ижтимоий қарашларида маълум ўрин эгаллайди. У ёлгончилик, фирибгарлик, иккиюзламачиликни қоралайди, зоҳидларнинг ярамас одатларини таъқид қилади. Жамиятдаги салбий иллатларнинг йўқотилиши йўллари тана олмаган шоир, бир кун вақти келиб бу дунёда адолат ва ҳақиқат ўрнатилишига умид боғлайди.

Хуллас, Қосими Анварнинг ижодий меросини ўрганиш шундан далолат берадики, у Темурийлар даврининг йирик мутафаккир шоири бўлган ва ўша давр маънавий тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

(Тахминан 1435—1495)

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бир Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандийдир. Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида келтирилган баъзи бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида туғилган. Отаси Бахтишоҳ Шохрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўнгина ҳарбий юришларида қат-

нашган ва тожу-тахт соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг «ал-Ҳозий» аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг тугилган вақти маълум бўлмасда, ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Бизга эса асар 1486 йили ёзиб тугатилгани маълум. Агар бу катта ва муҳим асарини ёзиш учун камидан 2—3 йил вақт сарфлаган бўлса, шундай тахмин қилинганда, Давлатшоҳ тахминан 1435—1436 йилларда тугилган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигидан илмга қизиқиб, ўз даврининг кўзга кўринган олими, фақиҳ ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийдан таълим олган. Лекин 1480 йилларга келганда адабий фаолият билан шуғулламаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий ишларга жалб қилинган, Шоҳрух ва Султон Хусайн Бойқаронинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнгги марта Султон Хусайн Бойқаро билан Султон Маҳмуд (Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чакмансарой (Афғонистоннинг Андхой вилоятида жойлашган манзил)да бўлган жангда қатнашган. Бу жанг, Хондамирнинг маълумотларига қараганда, 875/1471 йилда содир бўлган.¹ Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарини ёзишда жуда кўп мабалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро», Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг «Китоб масолик ул мамолик», Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор», Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи оли Сабуқтакин» ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII—XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлгани каби, Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг тугилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалкашиб кетган. Шунга қарамай асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр — қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Урта Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ қабзасига олган.

«Тазкират уш-шуаро» ёки «Тазкират Давлатшоҳий» муқаддима, хотима ва етти қисм (табақа) дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII—X асрнинг бешинчи ярмида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Муво (вафоти тах. 814), Абу Таййиб ал-Мутанаббий (вафоти—963), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилган.

¹ Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1967, 6-бет.

Биринчи ва иккинчи қисм X—XI асрларда Эрон ва Ўрта Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижоди га бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар — Ануштегинийлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида маълумот бор.

Сўнгги икки табақа Темур ва Темурийлар замонида Ўрта Осиё Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган.

Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош машҳур алломалар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари Шарқ классик адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараққиёт йўллари, Шарқ шеърлятида кенг қўлланилган рубоий қасида, газал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва тақомиллашуви, тарсиъ, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърлий шакллари урганиши ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Ибн Ҳалворий Заргар, Хожа Қирмоний, Иқлол Табио, Хожа Исмаилюлло Бухорий, Аминиддин Нузулободий сингари достончилик жанрининг етук намоёндалари, назм ва насрга оид «Таржимои ал-балого» («Нотиқликни тушунтириб берувчи китоб») асари билан машҳур Фаррухий (вафоти—тах. 1037—1038), «Чаҳор мақола» китоби билан шуҳрат тошган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тилининг шарҳли лугатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII аср), «Ҳадоиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боглари») асари билан пом таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), «Илгористон» асари муаллифи Муиниддин Йўвайний, «Шабистони хаёл» китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, «Навоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асарини бутун Шарққа машҳур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқа илмининг машҳур намоёндаларидан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Сиймий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди классик адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тараққиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда таъмагир ва ҳасадчи, пгвогарлар маскани — шоҳлар саройини тарк этганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода мулаимаҳ (бир шеърни икки тилда ёзиш) аъъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исмаилюлло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машҳур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), Шарқ классик шеърляти даҳоларидан ва мусиқашунос Хусрав Деҳлавий (1253—1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фаҳриддин Банокатий (вафоти—1329), Камол Хўнда

дий (1318—1401), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга
деҳнаткан халқ орасидан чиққан номинлар ҳам қайд этилади.
Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-
асрор»ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолiddин ибн Жаъ-
фар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик қилган, шеър-
ни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомид-
дин; авом уи-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва
маққошликда ном чиқарган Сими Ниснопурий; буйра туқиб кун
кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жум-
дасига киради.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳокимлар,
войблар ва қозилар кирдикорларини фож этган Имриддин Фар-
мадий ва унинг ўгли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Закопий,
Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдоий Абивардий каби шоирлар
зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда ай-
рим муҳим тарихий воқеалар баённинг ҳам келтирилганидир.
Чунончи, Урта Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жало-
лиддин Мангуберди (Мангибури) бошчилигида 1221—1232 йил-
лари мугул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихдан
айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар қўзғоло-
ви ҳамда шу қўзғолов натижаси улароқ, Хуросоннинг каттагина
қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337—1381) қис-
қача тарихи ҳам асарда акс эттирилган. Шунингдек, китобда кел-
тирилган Хуросон ва Урта Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-
йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тари-
хий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуг шоир ва олим
Умар Ҳайём, исмонлийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк
мунажжим Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қим-
матга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик
этиборини кўндап бери тортиб келмоқда. 1819 йилдан буён асар-
нинг айрим парчалари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман),
Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фаль-
копер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хам-
мер) ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили
Бомбейда Мирзо Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва
1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр
этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски
Ўзбек тилига (Хоразм шеvasида) ағдарилди. 1967 йили Б. Аҳмедов
«Тазкират уш-шуаро» тазкирасидан Урта Осиё ва хуросонлик 32 ва
1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим пар-
чаларни ўзбек тилига таржима қилиб, «Давлатшоҳ Самарқандий»
номли китобига илова қилган. Холбуки, бу катта асарни атрофлича
илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига ўгириб кенг китобхонлар оmmasи-
га тақдим этиш бугунги олимларимиз олдида турган муҳим вазифа-
лардан биридир.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

(1438—1506)

Султон Ҳусайн Амир Темурнинг эвараси бўлиб, 1438 йил июль (ҳижрий 842 йил, муҳаррам) ойда Ҳиротнинг шарқи-шимолидаги Давлатхона саройида дунёга келган. Унинг отаси Гиёсиддин Мансур Бойқаро Мирзонинг учинчи ўгли эди. Бойқаро Мирзонинг отаси эса Амир Темурнинг иккинчи ўгли Умар Шайх (1356—1394), онаси Феруза бегим эса ота томонидан Амир Темурнинг катта қизи Уғи Бегим хонимнинг ўгли Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи бўлиб, Феруза бегимнинг онаси Қутлуг Султон бегим эса Амир Темурнинг учинчи ўгли Мирзошоҳ Мирзонинг (1366—1408) қизи эди. Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро Заҳриддин Муҳаммад Бобур таърифлаганидек, «Карим ут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темур Курагонга бориб туташади.

Ҳусайннинг отаси Гиёсиддин Мансур 1445 йилда вафот этгач, Ҳусайн 14 ёшигача мактабда таълим олади ва шу мактабда ёш Алишер билан дўстлашади.

1452 йилда ёш Ҳусайн Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур саройига хизматга киради. 1457 йили Абулқосим Бобур вафотидан сўнг, Ҳусайн Мирзо саройини тарк этиб, Марв ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий саройига хизматга ўтгач, ҳукмдор ўз қизи — 15 ёшли Бека Султонни унга никоҳлаб беради. Бироқ, қайната билан куёв уртасига совуқчилик тушиб, саройдан кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Ҳусайн Мирзо ун йилдан кўпроқ вақт давомида Хоразм, Хуросон, Астробод, Мозандарон ва Журжон ораллиғида саргардонликда умр кечирди. Бу давр мобайнида Темурий шаҳзодаларнинг тожутахт учун олиб борган ўзаро урушларида Ҳусайн Мирзо ҳам фаол қатнашиб, Ҳирот ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо (1424—1469) ҳалокатидан сўнг, 1469 йил 24 март, жума куни Ҳусайн Мирзо тантана билан Ҳиротга кириб келди ва ўша куни Жомеъ масжидида унинг номига хутба ўқилди.

Тарихий манбалардан шу нарса маълумки, Султон Ҳусайн Бойқаро Темурий шаҳзодалар орасида жасоратли, мард, одил ва тадбиркор салтанат соҳиби бўлган. У ҳукмронлик қилган даврда Хуросон фуқаролари бирмунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган. Айниқса, унинг вазири Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, мамлакатда йирик сув иншоотлари, маъмурий ва маданий қурилишлар, мадраса, масжид, карвонсарой, рабоблар, кўприклар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилган. Шу билан Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланган эди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган билимдон олимлар, сўз усталари, адиблар, шоирлар, мусиқашунослар, ҳунарманд наққошлар ва мусаввирлар Ҳиротнинг довуғини жаҳонга машҳур қилганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон музофотида, айниқса, Ҳиротда

маданий ва маданий-маиший биноларни кўплаб қурдирди. Бу қурилишларнинг асосий мутасаддийси сифатида Алишер Навоийни қурғоннинг жондир. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг яқин кишилари ҳамда бека ва амирлари ўз номларини абадийлаштириш мақсадида масжид, мадраса, рабоб, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишлар билан шаҳар кўркини янада жилолаштирганлар. Чунончи, Султон Ҳусайн Бойқаро Гозургоҳ яқинида ўз номига мадраса, Ҳирот ташкарида «Боғи байт ул-имон» ва «Боғи хамса оройи» боғларини қурмоқчи бўлган. Султон Бадиуззамон Мирзо номи билан аталувчи «Мадрасаи Бадиъа» ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро даврининг улкан меъморларидан биридир. Бу даврда ташкирланган Жомеъ масжиди улкан бинолардан бўлиб, 403 гумбази, 130 равоқи ва 44 устунни ўз ичига олган.

Шунингдек, Алишер Навоий ҳам ўз ҳисобидан бир печа маданий-маиший бинолар, чунончи «Сафоя» номли ҳаммом ва «Шифоя» номли касалхона қурдирган.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Хуросонда қирққа яқин йирик иншоотлар Султон Ҳусайн Бойқаро даврида вужудга келган ва Ҳиротга атроф-теварақдан олимлар, шоирлар, адиблар, рассомлар, хаттотлар, мусиқачилар ва бошқа ҳар хил ҳунар аҳллари кириб кела бошлаган. Жумладан, ўша даврда табиб Ҳусайн Жарроҳ ички кесиб даволашда чумолидан фойдаланиш усулини яхшироқ қилган. Устод Сайид Аҳмад гижжак, Устод Шоҳқули гижжак, Устод Қул Муҳаммад удий, Устод Ҳусайн удий, Устод Шайх Фоний номида Хуросонда ном чиқарган етук мусиқашунос алломалардан бўлган. Наққошлик ва хаттотлик соҳасида Хожа Мирак наққош, Мавлоно Хожи Муҳаммад наққош ва буюк истеъдод соҳиби Устод Камалиддин Бехзодалар ўз маҳоратлари билан Хуросон фахри ҳисобланган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидаги олимлар, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг ҳаммасини саромади Мавлоно Абдураҳмон Жомий, шунингдек, Шайхим Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадий, Охий, Шоҳ Ҳусайн Коший, Ҳилолий Аҳлий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади. Алишер Навоийнинг таъкидлашича эса Ҳусайн Бойқаро қадимги турк тилининг тақдирига бефарқ бўлмай, унинг ривож учун қатор чора-тадбирларни амалга оширган. Ўша давр адабий муҳитининг баъзи бир «муътабар» намояндалари назарида турк тили таҳқирланган, мазкур тилда ижод этиш, ижодкорнинг истеъдодсизлигини билдирувчи нуқсонлардан бири деб ҳисобланган. Бинобарин, араб ва форс тилларига ўтиббор берилиб, турк тили камситилган. Ана шундай шароитда Ҳусайн Бойқаро ёзувда турк тилини истеъмолга киритиш борасида махсус фармон берган. Бу дадил қадам мамлакатнинг сийсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа бўлгани шубҳасиз.

Ҳусайн Бойқаро форс ва туркий тилларида газал битиш иқтидо-сига эга бўлса-да, асосан турк тилида «Ҳусайний» тахаллуси билан

пжод этган. Унинг таъби пазми ҳақида Алишер Навоӣ «Мажолис
ун-нафоес» асарида шундай ёзади: «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва
марғуб абёти бағоят кўпдур ва девон ҳам мураттаб бўллубтур».

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳудудини ички ва ташқи тўқ-
мадан тозалагач, беғамликка, айшу-ишратга бериладп. Хукмдор-
нинг сўнги йиллари мамлакат ичида вужудга келган псёнларни
бостриш билан ўтади. Бу псёнлар ўз ўгиллари тарафидан мулк
талашиб, кўтарилган низо ва можаролардан иборат эди. Аммо шун-
га қарамай, у қўлидан келганича мамлакатда адолат ва осойишта-
ликни, илм-маърифат ва маданиятни равнақ топтиришга ҳаракат
қилган. 1506 йил баҳорида Султон Ҳусайн Бойқаро хасталигига қа-
рамай Хуросон қўшинини йиғиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши
Мовароуннаҳр ҳудудига қараб йўл олади. Шаҳаншоҳ Бобо Илоҳий
мавзенига етганда, аҳволи оғирлашиб, қўшинни тўхтатишга қарор
қилади. 1506 йил 5 май, душанба куни кечқурун салтанат соҳиби
Абулғозий Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро сактаини қалб (апоплек-
сия) касали билан 69 ёшида оламдан ўтади.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

(1427—1502)

Давонийнинг тула номи Жалолитдин Муҳаммад Асад ас-Сид-
диқий ад-Давоний бўлиб, 1427 йилда Эроннинг Казарун вилоятига
қарашли Давон қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ илм-фанга,
айниқса, мусулмон фикҳшунослигига қизиқади ва бошланғич мак-
табни битиргандан сўнг Шерозга келиб, мадрасада йирик олимлар
қўлида таҳсил олади.

Кейинчалик у Шероз шаҳрининг қозиси этиб тайинланади. Қо-
зиликдан истеъфога чиққандан сўнг мадрасада мударрислик қила-
ди. Кейинчалик яна ўз қишлоғига қайтиб, умрининг охиригача
(1502) илмий иш билан шуғулланади. У Давон қишлоғида дафн
этилган.

Манбалардан маълумки, Жалолитдин Давоний Ўрта Осиё олим-
лари ва шоирларининг ижоди ва дувёқарани билан яхши таниш
бўлган. У Форобий, ибн Сино, Насириддин Тусийнинг илмий меро-
си, асарларини қунт билан ўрганган, уларнинг илмий ва исоппар-
варлик гоиларидан хабардор бўлган. Хусусан, у Ҳирот, Византия
(Рум), Озарбайжон, Кермон, Хурмуз, Габаристон, Хуросон, Йур-
жон мутафаккирлари билан алоқа қилган.

Муҳаммад Али Табризийнинг таъкидлашича, Давоний ўз рисо-
лаларини битишда «Византия, Хуросон, Туркистон олимлари ҳамда
Султон Абу Саид Темурий даврида яшаган машҳур мутафаккирлар-
нинг асарларидан фойдаланган». (Муҳаммад Али Табризий. Рай-
хонат ул-адаб. Техроп, 1949, 3-том). Давоний Ҳиротда узок вақт
бўлиб, у ердаги олимлар билан яқиндан мулоқотда бўлиб, Абдурах-
мон Жомий ва бошқа олим, фозиллар билан учрашади. Шерозга

айтиб келгандан сўнг эса Жомий билан муттасил ёзишиб туради. Шунингдек, Давоний Али Қушчи ва унинг рисолалари билан ҳам таълим бўлганлигини ҳисобга олсак, Давонийнинг фалсафий ва психологик қарашининг шаклланишида Яқин ва Урта Шарқнинг илмий, маданий меросини ўрганиши ҳамда қўшни мамлакатлар, айниқса, Мовароуннаҳрнинг машҳур олимлари билан алоқа қилиши муҳим роль ўйнади.

У салафларнинг асарларини тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, Урта Осиё мутафаккирларининг маданий, илмий ва фалсафий анъаналарини давом эттирди. Булардан ташқари, у қадимги Юнон ва Урта Осиё мутафаккирлари Арасту, Афлотун, Форобий, Ибн Сино, Насириддин Тусий ва бошқаларнинг асарларини яхши билар, ҳатто уларнинг баъзи рисолаларига шарҳлар ҳам битган. У қадимги олимлар рисолаларидаги мураккаб ва тушунилиши қийин бўлган муаммоларни шарҳлаш билан бирга улар ҳал қила олмаган ботиний ва зоҳирий илмлар ва мушкул масалаларни ечаолар эди.

Давонийнинг илмий мероси бойдир. У фалсафа, маантиқ, фикҳ, ахлоқшунослик, риёзат ва геометрия соҳалари бўйича рисолалар ёзган. Уша даврда унинг асарлари олимлар орасида кенг тарқалган бўлиб, улар кўп фанлар бўйича расмий қўлланма вазифасини утаган. Унинг «Рисолайи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақидаги рисола»), «Рисолат ул-хуруф» («Харфлар ҳақида рисола»), «Рисолайи фи тавжих ул-ташбих» («Маъжоз талқини ҳақида рисола»), «Рисола дар илм ул-лафс» («Рухшунослик ҳақида рисола»), «Тарикати тарбият ул-авлод» («Болаларни тарбиялаш усули»), «Арзнома» («Армийани бошқариш принципи») ва бошқа асарлари маълум. Давоний илмий ишлардан ташқари Навоий сляғари «Фоний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг шеърлари Эрон ва Ироқда чоп этилган. Давоний Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий ютуқлардан ўз ижодида кенг фойдаланишга ҳаракат қилганлиги билан, унинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам тарқалиб, бу ердаги турли илмий йўналишга, маънавий ҳаётга таъсир кўрсатди.

Давонийнинг энг йилқ рисоласи — «Ахлоқи жалолӣ» дир. У 1470—1478 йиллар орасида ёзилган ва Ғарбий Эрон ҳокими, Оқ кўйинлилар сулоласи вакили Узун Ҳасанга бағишланган. Ушбу китоб 1839 йилда В. Ф. Томпсон томонидан инглиз тилига таржимма қилинган. Давонийнинг «Ахлоқи жалолӣ» рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, қўлёзма дунёнинг жуда кўп музейлари ва кутубхоналарида мавжуд. У 1911 йил Калькуттада чоп этилган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида ушбу рисоланинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари сақланмоқда. Маъжоз асар 1948 йилда Ишонжон Муҳаммадхўжа томонидан ўзбек тилидаги қисқартма таржимаси амалга оширилган. Рус шарқшуноси А. А. Семёнов Ръе ва Браунларга асосланиб, Давонийнинг ушбу рисоласини мусулмон Шарқида машҳур китоблар сирасига қўшади. Китобда муҳим психологик-спиритив, психологик-хаёлий ва ахлоқий

гойлар илгарги сурилган. Унда жамиятнинг пайдо бўлиши, ижтимоий табақалар, давлат ва уни бошқарини йўллари, адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, уларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масалалари батафсил таҳлил этилган.

«Ахлоқи жалолий»да XV асрнинг илғор ахлоқий қарашлари ўз ифодасини топганки, китобда ўрта аср Шарқининг ахлоқий таълимотлари, унинг ютуқ ва камчиликлари акс эттирилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида улар яна майда бўлиш — «лавома»ларга бўлинади. Биринчи қисм ахлоқ фанига бағишланган бўлиб, муаллиф ахлоқнинг асосий тушунчалари: адолат, шижоаткорлик, донолик, ифбат ва бошқаларга тўхталади. Иккинчи қисми — «Одамнинг учки ҳолати» деб аталиб, оилавий ҳаётга бағишланган. Бунда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касб-ҳунарни эгаллаш, хулқ-одоб, қондалари, путқ маданияти, ота-оналарнинг болаларига муносабатлари ва бошқа шунга ўхшаш муаммолар кутарилади.

Охирги учинчи қисм — «Шаҳар (давлат)ни бошқариш ва подшоҳлар сийёсати» деб аталади. Бу ерда муаллиф шаҳарларда яшовчи халқлар бахтли бўлиши учун қандай тадбиру чоралар кўриши кераклиги, давлат бошлиқлари билан фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазалар илгарги сурилади. Энг сўнггида Насириддин Тусийнинг «Ахлоқи иосирий» рисоласида келтирилган Афлотуннинг ўз шогирди Арастуга қилган васияти берилади.

Давонийнинг ижтимоий қарашларида Форобийнинг таъсири яққол сезилиб туради. Инсон бир ўзи меҳнат қилиб, яшаш учун ва ҳар кунги зарур бўладиган нарсаларни қўлга киритиши қийин. У яққа ҳолда ҳаёт кечирishi учун бир ўзи овқат ишириши, кийим-кечак тикиши, меҳнат қуроллари ясаши ва шунга ўхшаш кўп ишларни бажариши, бир неча касб-ҳунар эгаллашга мажбур бўлар эди. Бу эса амри маҳолдир. «Одамлар бирлашиб, бир-бирига ёрдамлашганда бошқалар тўғрисида чинакамига қайғуради, ўзаро ёрдам ва алоқа-ўрнатилганда адолатнинг синалган йўллари пайдо бўлади, яшаш воситалари тартибга тушади, кишиларнинг аҳволи мустаҳкамланади ва инсон зоти сақланади» (Давоний. Ахлоқи жалолий. 135-варақ).

Давоний ўзининг «Ахлоқи жалолий» асарида давлат тўғрисида ўзининг уюшма — ҳаёлий орзусини тасвирлайди. У ибн Мискавайҳ, Форобий ва Насириддин Тусий сингари шаҳарни (давлатни) фозил ва жоҳилга бўлади. Фозил шаҳарни тасвирлар экан, Давоний «бу шундай шаҳарки, унинг қондаси бахт-саодатга эришувдан ва бахтсизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартаф қилишдан иборат». — дейди (Ўша жой, 152-варақ). Фозил шаҳарни ақлли, адолатли ва жасур кишилар бошқариши лозим. Шаҳар аҳолиси, қайси ижтимоий табақадан бўлмасин, қонун-қондаларга сўзсиз бўйсунадилар. Жоҳил шаҳар аҳолиси эса бахтсизлик ва фалокат йўлига кирган бўлиб, бундай шаҳар ҳокимлари таъмагир, жоҳил бўладилар. Ўз хоҳиш-истаклари ва ҳиссиётларини қондиришга ружу қўядилар.

Жалолиддин Давоний ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига

ҳам катта эътибор беради. Мутафаккирнинг талқинида, ахлоқ фани кишиларнинг амалий фаолияти, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ахлоқ муаммолари фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалалар билан бир қаторда қўрилади.

Даволий ўз рисолаларида илм-фани жамиятда тутган ўрнига катта баҳо бериб, кишиларни маърифатли бўлишга, касб-ҳунарни эгаллашга чақирди. Унинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ғояларни умуминсоний характерга эга бўлиб, кейинги даврларда муҳим роль ўйнади ва ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

(1440—1505)

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда Алишер Навоий атрофида тупланган аллома, шоир ва донишмандлар орасида машҳур ва қомусий таланти эгаларидан бири Воиз Кошифийдир.

Қамолитдин Ҳусайн Воиз Кошифий тахминан 1440 йилларда Хуросон вилоятидаги Сабзавор шаҳрининг Байхак кентида туғилган, унинг ота-онаси, болалиги ҳақида ҳозирча ҳеч қандай аниқ маълумот йўқ. Близингча, у бошланғич маълумотни Сабзаворда олган. У араб, форс, туркий тили, математика, астрономия, кимё, мусиқа, адабиёт, фикрдан тўлиқ маълумотга эга бўлган. Ешлигиданоқ воизлик — сўз санъати билан шуғулланган. Кошифий Сабзаворда тез орада кўзга қўринган воиз — потиқ бўлиб тапилган. Кейинчалик Нишопурда, 1455—1468 йилларда эса Машҳадда яшаб, воизлик қилган. 1468 йилнинг охирида Абдурахмон Жомийнинг тавсияси билан Ҳусайн Воиз Кошифий Ҳиротга келади ва қолган умрини асосан Ҳиротда Темурийлар раҳнамоллигида ўтказди. Матлумки, XV асрнинг иккинчи ярмида Темурийлар, хусусан Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот Шарқнинг маданият маркази эди. Тарихчи олим Саййид Нафисийнинг айтишича, Кошифий умрининг охирида Ҳиндистонга қилган сафари ҳақида ҳам деярли маълумот йўқ. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг икки қизи ва бир ўгли бўлиб, ўгли Фахриддин Али ас-Сафий ўз даврининг катта шоири, ёзувчиси ва олими («Ра-шоҳоти айн ал-ҳаёт» асари билан машҳур) бўлиб етишган. Али ас-Сафийнинг ислом тарихига, пайғамбарлар ҳаётига, адабиётга, Хўжа Аҳрорга, ахлоққа, кимёга бағишланган ўндан ортиқ илмий ва бадий асарлари бор. Ҳусайн Воиз Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этади.

Қамолитдин Ҳусайн — алломанинг исм-шарифи, воиз (потиқ) — лақаби, Кошифий (кашиф қилмоқ, яратмоқ) — адабий тахаллусидир. Ҳусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврининг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан кўпгина илмий, бадий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, мусиқа,

вопзлик, шеър саъвати, дин тарихи, фикҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги манбалардан маълум. Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбома нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари у ўз даврининг кўзга кўришган влоҳиётчи олим бўлиб, ҳадиси, Қуръони каримни ёддан билган, ҳатто Қуръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳам ёзган. Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Анвари Сухайлий», «Футувватномаи Султоний», «Тавсири Хусайний», «Жавоҳирнома» каби ўндан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилingan. Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Фарбий Оврупанинг Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Дональдсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери каби машҳур олимлари Ўрта Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Кошифий ижодини ўз даврининг йирик тарихчиси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида: «Ул жаноб нужум илмида ҳам зур маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари Қазо ўқи сингари бехатар бўларди. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олимақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг илоти ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб турарди...»¹ — деб таърифлайди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафос» асарининг туртинчи мажлисида: «Мавлоно Хусайн Вонз — «Кошифий» тахаллус килур, Савзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зуфунур ва рангин ва нуқор воқеъ буллубтур. Он фан булгайким, даҳли булмаган. Хусусан ваъз, ишро ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида муттааййини ва машҳур ишлари бор...»² — деб юксак баҳолаган.

Хусайн Вонз Кошифий Ҳирот мадрасаларида талабаларга таълим-тарбия берган, Хуросон шаҳарларида ахлоқ-одобдан ваъз айтган. Кошифий ўз асарларида ижтимоий-ахлоқий ҳаёт, маънавий масалаларга катта ўрн ажратади, сиёсат, давлатни бошқариш, шоҳ билан фуқаролар ўртасидаги муносабат, жамоани идора этиш,

кўчк писония тарбиялаш муаммолари унинг ижодида катта ўрн олади. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, юқори маънавиятга эга бўлиш, маданий юксалиш гоъларини илгари сурадиганининг «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Анвари Сухайлий», «Ахлоқи Карим», «Жавоҳирнома», «Луббо ул-маънавий», «Фитихоби маснавий», «Искандар ойнаси», «Тафсири Хусайний», «Футувватномаи Султоний» каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлардан Хуросон мамлакатида, Ҳиротда ва бошқа шаҳарлардаги мадрасаларда талабалар учун дарслик сифатида фойдаланилган. Мутафаккир бу асарларида узининг ҳаётдан олган сабоқлари, тажрибалари асосида халқчиллик, инсонпарварлик, ижтимоий ҳаёт, адолат, ҳалоллик, софдиллик, поклик, тўғрилиқ, ростгўйлик ҳақидаги фикрларини ўқимишли, қизиқарли ҳикоятлар, ривоятлар ёрдамида баён этади. Бу асарлар Кошифий тили билан айтганда «Хикмати амалий» асосида ёзилганлигидан бугунги кунда ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Хусайн Вонз Кошифий писонии дунодаги энг юксак олижаноб мавжудот деб билади.

Одам ном яхшилик билан эслаш туфайли боқийдир,
Ҳаётлик айёмининг ҳосили яхши ном орттиришдир.

— дейди.

Бу Вонз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи гоъсидир. У салбий ахлоқий хислатларни қоралайди ва уларнинг писон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини қатор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади.

Хусайн Вонз Кошифий яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. Ахлоқ нормаси — инсонларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Кошифий ижобий хислатларни китиларда бўлиши шарт бўлган писоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, ифрат, покизалик, собитқадамлик, сахийлик, саховат, ростгўйлик, шижоат, камтарлик, ҳушёрлик, баланд ҳимматлик, диванатлик, аҳдига вафолик, андишаллик, пазат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади. Кошифий ахлоқли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳаққни ва адолатни сеувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, сахий, очиқ қалб инсонни тушуван.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» (Хусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди:

¹ Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1986, 70—71-бетлар.

² Навоий А. «Мажолис ун-нафос». Асарлар, 12-жилд. Т., 1966, 123—124-бетлар.

Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.
Агар шоҳлар сиёсат тигин элига қилмаса зоқир,

— дейди.

Сиёсат мамлакатни бошқариш учун зарур, у шахсий иш эмас, балки ижтимоий ишдир. Сиёсат адолатли бўлса, мамлакат, жамият ривож топади, халқи фаровон яшайди. Сиёсатни одил подшоҳлар адолат билан бошқаришлари керак:

Мамлакат тобқой сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай халал,
Тобмагай олам иши асло тузут,
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Еки:

«...Адл (адолат — Р. М.) сиёсатсиз мавжуд бўлмас. Сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф. На учунким мулку-миллат зийнати, дини давлати мусаллаҳи сиёсатдур», — деб мамлакат тараққиётини, адолат қарор топишини ҳам Кошифий сиёсатга боғлайди.

Демак, Хусайн Вонз Кошифий шоир, ёзувчи, олимгина эмас, балки доно сиёсатчи ҳам бўлган. Унинг жамият, давлат, тишчилик, ихтилофларни осойишталик билан ҳал этиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Вонз Кошифий Алишер Навоийнинг маънавий даврасида бўлган XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳр маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ҳамда ўз асарлари билан сўпгги авлодларга катта таъсир кўрсатган машҳур алломалардан бўлиб тарихда қолди. У қомусий ижоди билан ўз даври маънавий юксалиши йўлида фаол хизмат қилди ва нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқ умуминсоний, маданий бойликларини кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатди.

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД

(1455—1537)

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV асрдаги Ренессанс (Уйғонипп даври) вакилларида бири, Навоийнинг шогирди, «Шарқ Рафаэли», улуг мусаввир ва мипнатурасоз Камоллиддин Беҳзоддир.

Нафақат мусулмон Шарқи халқлари, балки бутун дунё халқлари савъати тарихида сезиларли из қолдирган, унинг тараққиётига ўзининг баракали хиссаини қўшган забардаст мусаввир Камоллиддин Беҳзод 1455 йилда Ҳиротда камбагал ҳунарманд оиласида дунёга келган. Беҳзод ота-опала жула эрта ажралди. Уни болалигидаёқ Ҳиротнинг машҳур мусаввири Амир Рухилло (Мирак Наққош) ўз тарбиясига олиб, тутиган отаси бўлди ва Камоллиддинни туз-нон бериб, кийим-бош билан таъминлаб, ҳар томонлама илми

Келиб воёга етказди. Ёш Камолиддин Мирак Наққош тарбиясида, унинг Ҳиротдаги Нигористонида (санъат академиясида) наққошчи ва миниатюрасозлик хунарига илгир сир-асрорларини ўрганади.

Беҳзоднинг буюк мусаввир, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишувининг муҳим омилларидан бири — бу унинг XV асрнинг иккинчи ярмида машҳур шоир Алишер Навоийнинг назарига тушиб, баъдий-гоявий ва эстетик жиҳатдан улуг мутафаккир ва ҳомий дасосидан баҳраманд бўлганлигидир.

Санъат ва нафосатга иштиёқи ниҳоятда кучли бўлган Беҳзод гоётда меҳнатсеварлиги, заҳматкашлиги, ўткир ақлу заковати тўғрисида истеъдоди кундан-кунга ортпб боради ва тез орада Ҳиротда машҳур мусаввир бўлиб тавилади. Алишер Навоийнинг мактабдоши ва дўсти, подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро Беҳзодни ўз хуаурига — саройига жалб қилади, унга саройдан маҳсус жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланиши учун барча шароитларни муҳайё қилиб беради. 1487 йилда эса Беҳзод Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий фармони билан Ҳиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланади.

XV аср охирига келиб Ҳиротдаги Темурийлар салтанати авж олиб бораётган тожу-тахт учун ўзаро жангу жадаллар тўғрисида аста-секин емирила бошлайди. Бу даврга келиб Беҳзоднинг Ҳиротдаги энг сеvimли ҳомийлари — Мавлоно Абдурахмон Жомий (1492 йилда), сўнг устози Алишер Навоий (1501 йилда) бирин-кетин оламдан ўтадилар. 1506 йилда Ҳиротдаги Темурийлар сулоласининг сўнгги қудратли вакили Султон Ҳусайн Бойқаро вафот этади. Шундан кейин шаҳзодалар Ҳирот салтанатини ҳалокат ёқасига олиб келадилар. 1507 йилда кўчманчи ўзбек қабилаларининг хони Шайбонийхон (Шойбекхон) Ҳирот тахтини осонлик ила ишғол этади. Бундай беаёв тўқнашувлар, тожу-тахт учун узлуксиз қонли ур-ўиқятлар шароитида ҳам Камолиддин Беҳзод Ҳиротда қолиб, ўзининг ижодий фаолиятини давом эттиради. Беҳзод уч йилча Ҳиротда Шайбонийхон салтанатига қарашли саройда иш олиб бораркан, Беҳзод санъати олдида лол қолган Шайбонийхон унинг ижодий ишларига тўққинчак қилмайди, аксинча, бу улуг миниатюрасозга ишлаши учун қўлай шароит яратиб беради. Беҳзод Шайбонийхоннинг тасвирийи айни ўша йиллари чизган бўлиши керак.

1510 йилда Шайбонийлар лашкари билан Эрондаги кучайиб бораётган Сафавийлар салтанати лашкари ўртасида Марв ёнидаги Тоҳиробод деган жойда шиддатли жанг бўлади. Жанг майдонида Шайбонийхон қўшинлари тор-мор этилади. Шундай қилиб, 1510 йилда Ҳирот Сафавийлар қармоғига ўтади.

Шоҳ Исмонд Сафавий 1512 йилда Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни салтанат пойтахти Табризга олиб кетади. Ҳиротдан Табризга олиб кетилганлар орасида забардаст санъаткор Камолиддин Беҳзод ва унинг бир гуруҳ истеъдодли шоғирдлари ҳам бор эди. Бу пайтга келиб Беҳзод ва унинг Ҳиротдаги мусаввирлик мактабининг доврўғи бутун Шарққа тарқалган эди. Беҳ-

зоднинг санъатини юксак қадрлаган Шох Исмоил Сафавий ҳам наққошга ижод қилмоқ учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Бехзод ва унинг шогирдлари Табризда ўзларининг ижодий ишларини самарали равишда давом эттирадилар. Бехзод Табризда Хиротдан кейинги нафис тасвирий санъат (миниатюра-созлик)нинг яна бир улкан мактабини яратади. Ушун пайтларда Табризда, умуман Эрон санъатида ҳам ички — сиёсий аҳвол яхши эмас эди. Усмоли турк султони Салим Пошша Эронга кетма-кет тахлид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари ўртасида Табриз яқинидаги Чолдорон деган кенг текисликда каттик жадалдашган жанг бўлиб, бу жангда Сафавийлар салтанати маглубятга учрайди. Шох Исмоил Сафавий жанг майдонидан қочиб, зўр кутулиб қолади. Бир йилча Табриз турклар қарамоғида бўлади.

Бехзоднинг шўрлик бошига яна оғир мусибатлар тушди. Табриздаги энг эътиборли санъаткор бўлганлиги учун Бехзодни, бошқа бир атоқли хаттот Шох Маҳмуд Нишопурийни турклар ўз юртига ўлжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига бияван Табриз атрофидаги бир тоғга мажбуран яшириб қўйдилар. Эронда напир этилган «Саромадани ҳунар» асарида ёзилганидек, ўз саройидаги хазиналар ичидаги энг нодир ва ноёб тавҳар (Бехзод)нинг турклар қўлига тушиб қолмаслиги учун нишоятли жой (бир улкан тоғ)га яшириб кетган Шох Исмоил Сафавий жангдан енгилб чиққач, ўз мулозимларидан бирига берган илк саволлари куйидагилардан иборат бўлган: «Бехзод қалай? Унинг жони омонми? Уни худой нахоста турклар олиб кетмадими?»

1512—1522 йиллар Бехзод ҳаётида оғир ва мусибатли йиллар бўлди. Бу йиллар орасида у ахёп-ахёнда она юрти Хиротга ҳам бориб-келиб турган. 1522 йилда Шох Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, Бехзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлик этиб тайинлайди. 1524 йилда Шох Исмоил Сафавий вафот этиб, унинг ўринини ўғли — ёш шаҳзода Таҳмасин эгаллайди.

1537 йилда (ҳижрий 942) кексайиб қолган Бехзод Хиротда суюкли жияни ва шогирди Рустам Алининг ўлим тўшағида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Хиротга отланади. Лекин у Рустам Али дийдорига етипа олмайди. Бехзод Хиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудаликдан каттик кайгурган, кекса мўйсафид Бехзоднинг ўзи ҳам оғир хасталайиб, 1537 йилда Хиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Хирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнбағрияга, жияни ва шогирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қилдилар.

Амир Дўст Хопийий деган шоир Камолиддин Бехзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр кайгу ва ғам-ғусса ила шеърини тарих битиб, мана бундай қайд этган:

Ваҳид-ул-аср Бехзод он ке чун у
Зи батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардоҳт

Ажал хоки вужудаш дод бар бод.

Зи ман сувратгаре тарих пурсид,

Баъд у гуфтам жавоб аз жони ношод:

«Агар хоше ке торихаш бидони,

Назар афкан ба «Хоки қабри Бехзод».

(Мазмуни: Ўз асрининг яғонаси бўлган Бехзод шундай буюк, назир зотки, ундай кишилар онадан жуда кам тугилади. Қазо (ўлим) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тава тупташви елга тоширди. Бу сувратлар Бехзод вафотининг тарихини (йилини) меъдан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб берди: «Бехзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, «Хоки қабри Бехзод» жумласидан абжад ҳисоби билан ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга тўғри келади).

Демак, Камолиддин Бехзод узоқ ва сермахсул ҳаёт йулини бошлаб ўтди. Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шох Исмоил Сафавий, Шох Таҳмасин Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бир-бирига бағоят зиддиятли турт салтанатни кўрди, Темурийлар сулоласи пойтахти Хиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, ўз даврининг барча азоб-уқубатларини ўз кўзи билан кўриб мушоҳада қилди, ўз атрофини ўраб турган ижтимоий борлиқдан олган ута бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва нозик кайфиятларини ўзининг сермахсул ва гўзал ижодида зўр маҳорат ҳамда кучли завқ ва иштиёқ билан тасвирлади.

Бехзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб «Бехзод мактабини» яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуби, бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиқларда ифодалаш йўллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги ва турли-туман ҳодисаларни қамраб олабилиши, ажойиб эстетик завқ уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Бехзод миниатюралари унинг тириклигидаёқ ва айниқса, ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Ғарбда ҳам бу санъатининг энг олий ютуғи деб тан олинди ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Бехзод ижоди ва меросини урганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан ўттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари куйидагилардир:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишланган миниатюралар.
2. Хусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққадаги 40 дан ортиқ гўзал миниатюралар.
3. Абдураҳмон Жомийнинг «Соломон ва Ибсол» асарига ишланган расмлар.
4. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»сига ишланган 33 та ажойиб миниатюра.

зоднинг санъатини юксак кадрлаган Шоҳ Исмоил Сафавий ҳам наққошга ижод қилмоқ учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Бехзод ва унинг шогирдлари Табризда ўзларининг ижодий ишларини самарали равишда давом эттирадilar. Бехзод Табризда Хиротдан кейинги нафис тасвирий санъат (миниатюра-созлик)нинг яна бир улкан мактабини яратади. Ушун пайтларда Табризда, умуман Эрон санъатида ҳам ички — сиёсий аҳвол яши эмас эди. Усмоли турк султони Салим Пошша Эронга кетмасдан тахлид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари ўртасида Табриз яқинидаги Чолдорон деган кенг текисликда каттик жанг бўлиб, бу жангда Сафавийлар салтанати маглубятга учрайди. Шоҳ Исмоил Сафавий жанг майдонидан қочиб, зўрға қутулиб қолади. Бир йилча Табриз турклар қарамоғида бўлади.

Бехзоднинг шўрлик бошига яна оғир мусибатлар тушади. Табриздаги энг эътиборли санъаткор бўлганлиги учун Бехзодни, бошқа бир атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар ўз юртига ўлжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига бйвоан Табриз атрофидаги бир горга мажбуран яшириб қўйдилар. Эронда наптр этилган «Саромадани ҳунар» асаринда ёзилганидек, ўз саройидаги хазиналар ичидаги энг нодир ва ноёб гавҳар (Бехзод)нинг турклар қўлига тушиб қолмаслиги учун ишончли жой (бир улкан гор)га яшириб кетган Шоҳ Исмоил Сафавий жангдан енгилб чиққач, ўз мулозимларидан бирига берган илк саволлари қўйидагилардан иборат бўлган: «Бехзод қалай? Унинг жони омонми? Уни, худой пахоста турклар олиб кетмадими?»

1512—1522 йиллар Бехзод ҳаётинда оғир ва мусибатли йиллар бўлди. Бу йиллар орасида у ахёп-ахёнда она юрти Хиротга ҳам бориб-келиб турган. 1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, Бехзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлик этиб тайинлайди. 1524 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этиб, унинг ўрнини ўғли — ёш шахзода Таҳмасп эгаллайди.

1537 йилда (ҳижрий 942) кексайиб қолган Бехзод Хиротда суюкли жияни ва шогирди Рустам Алининг ўлим тушағида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Хиротга овланади. Лекин у Рустам Али дийлорига етиша олмади. Бехзод Хиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудоликдан каттик кайғурган, кекса мўйсафид Бехзоднинг ўзи ҳам оғир хасталаниб, 1537 йилда Хиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Хирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнидаги, жияни ва шогирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қилдилар.

Амир Дўст Хошимий деган шонли Камолиддин Бехзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр кайғу ва ғам-ғусса ила шеърлий тарих битиб, мана бундай кайд этган:

Ваҳид-ул-аср Бехзод он ке чун у
За батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш билардоҳт

Ажал хоки вужудаш дод бар бод.

За ман сувратгаре тарих пурсид,

Баъд у гуфтам жавоб аз жони ношод:

«Агар хоҳе ке торихаш бидони.

Назар афкан ба «Хоки қабри Бехзод».

(Маъмуни: Ўз асрининг яғонаси бўлган Бехзод шундай буюк, маназири зотки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади. Қазо (Қазо) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тава тупиғини елга тоширди. Бу сувратлар Бехзод вафотининг тарихини (қилини) меъдан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб берди: «Бехзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, «Хоки қабри Бехзод» жумласидан абжад ҳисоби билан ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга туғри келади).

Демак, Камолиддин Бехзод узоқ ва сермахсул ҳаёт йўлини бошлаб ўтди. Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил Сафавий, Шоҳ Таҳмасп Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бир-бирига бағоят зиддиятли турт салтанатни кўрди, Темурийлар сулоласи пойтахти Хиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, ўз даврининг барча азоб-уқубатларини ўз кўзи билан куриб мушоҳада қилди, ўз атрофини ўраб турган ижтимоий борлиқдан олган ўта бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва нозик кайфиятларини ўзининг сермахсул ва гўзал ижодида зўр маҳорат ҳамда кучли завқ ва иштиёқ билан тасвирлади.

Бехзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб «Бехзод мактабини» яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуби, бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиларда ифодалаш йўллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги ва турли-туман ҳодисаларни қамраб олабиллиши, ажойиб эстетик завқ уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Бехзод миниатюралари унинг тириклигидаёқ ва айниқса, ундан сунг мусулмон Шарқида ва Ғарбда ҳам бу санъатининг энг олий ютуғи деб тан олинди ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Бехзод ижоди ва меросини ўрганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан ўттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари қўйидагилардир:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишланган миниатюралар.
2. Хусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққадаги 40 дан ортиқ гўзал миниатюралар.
3. Абдураҳмон Жомийнинг «Соломон ва Ибсол» асарига ишланган расмлар.
4. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»сига ишланган 33 та ажойиб миниатюра.

5. Саъдийнинг «Бўстон» асарига ишланган гўзал расмлар.
6. Низомий Гавжавийнинг «Хамса» асарига чизилган ноёб ва беназир миниатюралар.
7. Абдуллоҳ Хотифийнинг «Темурнома» асарига чизилган расмлар.
8. Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган нафис миниатюралар.
9. Абдураҳмон Жомий тасвири.
10. Ҳусайн Бойқаро тасвири.
11. Шайбонпйхон тасвири.
12. Шоҳ Тахмасп тасвири.
13. Шоир Абдуллоҳ Хотифий тасвири.
14. Туялар жанги.
15. Рақси дарвиш (дарвишлар рақси).
16. Самарқандда мадраса қурилиши ва ҳоказолар.

Беҳзод ўта саҳий ва меҳрибон устод сифатида жуда кўп атоқли миниатюрасоз, мусаввир ва наққошларни тарбиялаб вояга етказди.

XV—XVI ва ундан сўнгги асрларда Камолиддин Беҳзод шогирдларини Ҳиротда, Табризда, Бухорода, Самарқандда, Шерозда, Исфаҳонда, Истамбулда, Ҳиндистонда, шунингдек, улкан Шарқнинг бошқа жуда кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Султон Муҳаммад, Қосим Али Чехракушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мир Саид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби ўндан зиёд атоқли мусаввирлар Беҳзод мактабинининг услубини ўз замоналари тақозоларига биноан зўр муваффақият билан давом эттирганлар.

Беҳзод мактабининг ҳозирги замондаги давомчиларининг Афғонистонда (Устод Муҳаммад Санд Машъал), Эронда (Карим Тоҳирзода Беҳзод), Ўзбекистонда (марҳум Устод Чингиз Аҳмаров) ва бошқа Шарқ ўлкаларида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирда Шарқ ва Оврупо мамлакатларида санъат, рассомчилик тарихининг ўрганишда миниатюра чизиш тарихи, хусусан, Беҳзод миниатюра мактаби алоҳида ўрганилади ва тадқиқ этилади ҳамда махсус мактабларда ўқитилади.

Беҳзоднинг мусаввирлик маҳорати ва мактаби Темурийлар даври маданияти тарихига бағишланган барча тадқиқотларда ўз даври санъатининг ажойиб ютуғи сифатида алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Беҳзод нафақат Шарқ халқлари мусаввирчилиги тарихида, балки жаҳон расм санъати тарихида ўчмас из қолдирган, ўзининг ажойиб ва қимматбаҳо миниатюра дурдоналари билан бутун дунё маданияти тарихида салмоқли ўрни олган буюк ва забардаст санъаткордир.

ФАСИХ ҲАВОФИЙ

(1375—1442)

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан Фасих Аҳмад Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилининг сентябрида Ҳиротда туғилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан кейин, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга жўнатишга, 15 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шохрух Мирзо саройида хизмат қилган. Ҳаётининг сўнгги йиллари Шохрухнинг ўгли Бойсуқур Баҳодирхон саройида девошлик касбига тайинланган. Бироқ кўп вақт утмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари «Мужмал ут-таворих» («Тарихий саналар тўғриси»)ни ёзишга киришган. (Бу асар «Мужмали Фасихий» деб юритилган).

Гарчи Ҳавофий ушбу тўпламини сарой ишларидан четлатилган кейин, яъни 1433—1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб доғчасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа қисқа тарзда қаммага олиб юрган. «Бу нусхани,— дейди муаллиф дебочада,— узоқ йиллар давомида улугларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим».

«Мужмал ут-таворих» бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охириларидагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб муқаддима, икки мақола ва тўпмадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад Пайгамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, Пайгамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, «Мужмал ут-таворих»да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганики, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун «Мужмал ут-таворих»нинг Ҳавофий яшаган даври ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун бўлса керак, асарни нашрга тайёрлаган Маҳмуд

Фаррух, асардаги 1301—1442 йиллар воқеаларининггина ўз наشريга киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мугуллар ҳукмронлигининг йиқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида норозилик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мугуллар ҳукмронлиги йиқирозини тезлаштирганлиги, мугуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг худосаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

«Мужмал ут-таворих»да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга қуриган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Ҳавофий айрим шахслар тўғрисида таърирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан тугилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, «Нузҳат ал-арвоҳ» («Рухлар ҳузурда») асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда ўлганлигини айтади ва унинг тасаввуфда шўҳрат тошганлигини, Баҳовуддин Закариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб борилган ободовчилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган арқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Ҳавофий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шоҳрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлакон шаҳрини (Аракс дарёсининг Курага қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос каналини қаздирган. 1404 йили эса Шоҳрух фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. «Мужмал ут-таворих»да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган эпидемиялар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Жўржониясида (Кўҳна Урганча яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, «Мужмал ут-таворих» муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб билганлар асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар қўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Ҳавофий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилган-
лигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бар-
тольд бу ҳақда шундай ёзган эди: «Шоҳрух даврида Аҳмад ибн
Муҳаммад Фасих ал-Ҳавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи
бўлган «Мужмали Фасихий» номли асарини яратди. Бу асар... кат-
та бир тарихий жараённи ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар
қисқартирилма-йили, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қа-
рғинмай, жуда фойдалиқдир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари
заманда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради».

Шундай қилиб, Ҳавофийнинг «Мужмал ут-таворих» асари
XIV—XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва
маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий
воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар
даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ
билишга катта ёрдам беради.

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ

(XIV аср — XV асрнинг боши)

Марказий Осиёнинг XIV—XV аср, яъни Темур ва Темурийлар
даврида яшаб ижод этган моҳир тарихнавис, ёзма ёдгорликларнинг
энг дастлабкиларидан бири — Амир Темур топириғи билан ёзил-
ган «Зафарнома» асарининг муаллифи Низомиддин Шомийдир.

Низомиддин Шомий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарларидан
баъзи бир кичик-кичик лавҳалардан ташқари ўрта асрлар ёки ҳо-
зирги замон манбаларида маълумотлар жуда кам. Туғилган йили
номаълум. Унинг Шомий ёки Шанби Ҳозоний нисбаен асосида, у
аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ҳозон деб аталган мавзедан
бўлган, деб тахмин қилинади. Мавлоно Низомиддин 1398 йилнинг
август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этган-
ликлари ҳақидаги воқеаларни қаламга олар экан, ўзи биринчи
бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат Соҳибқирон билан учрашиб,
суҳбатида бўлганлигини эслатиб ўтади («Зафарнома», Тауэр наш-
ри, 1-жилд, Байрут, 1937 й., 139-бет). Демак, у 1398 йили Бағдодда
яшаган ва унинг Амир Темур билан биринчи учрашуви ана шу
йили содир бўлган. Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса
«Зафарнома»нинг 1400 йил воқеалари баёнида учрайди. Уша йили
октябрь ойида Амир Темур Шом (Сурия) чегарасида жойлашган
Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Муаллифнинг ёзишича у уша вақтда
Дижоз сафарига кетаётган экан, шаҳар муҳофазачилари ундан
шубҳаланиб, тўхтатганлар ва қалъа рўбарўсидаги бир бинога қамаб
қўйганлар. Бу ердан у қалъанинг забт этилишини ўз кўзи билан
кўрган (Уша жой, 227-бет). Шу давр муаррихларидан бўлган
Ҳофиз Аbruнинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ул-Ислом номли
бир амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб кел-
ган, ҳазрат Соҳибқирон унга илтифотлар кўргазиб, яхши қабул қил-
ган («Зафарнома», Тауэр нашри, 2-жилд, Прага, 1956 й., 160-бет).

Жумладан, Ҳофиз Аbru яна 1412 йил воқеаларини баён этар

экан, Низомиддин Шомийни мархум сифатида тилга олади (Ўша жой, 14-бет).

«Зафарнома»нинг ёзилиш тарихи ҳақида шунини таъкидлаш лозимки, Мавлоно Шомийнинг ўзи берган маълумотга кўра, ҳижрий 804 йили (1401 йил 11 августдан 1402 йил 1 август оралиги) Амир Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратилишига ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мушый ва котиблари тарафидан тузилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар бир томондан, авом халққа тушунарли, содда, равои тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда дарж этилишини уқтирган. Мавлоно Низомиддин бу масъулиятни ўз бўйига олган («Зафарнома», 1-жилд, 10—11 бетлар).

Табиийки, бу учрашувдан сўнг Низомиддин Шомий сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳлик қилган. 806 йил муҳаррам ойида (1403, июл-август) Грузиядаги Биртис қалъаси забот этилишини ёзар экан, Низомиддин Шомий бу воқеани ўзи кузатганлигини айтади. Шомий юришлардан бирида йиди рамазон муносабати билан йиғилган жамоага ваъз айтиб, сўнг йид намазида пешнамозлик қилган. Бу воқеани машҳур тарихнафис Шарафиддин Али Яздий шундай тавсифлаган: «Шу йил рамазон йидини (806/1404) ҳазрат Соҳибқирон Оби Оглиқ ёқасида кутди. Замонанинг балогатли фузалоларидан булган ва ҳазрат Соҳибқироннинг эзгуликлари ва фахрли ишларида бир қанчасини баён қалами билан ифодалаган Мавлоно Низомиддин Шанбий йид хутбасининг қироатиға ва намазиға киришиди» (Яздий, «Зафарнома», Тошкент, 1972, 449-б).

Тахминан, шу вақтда, ёхуд бир неча ҳафта кейин Мавлоно Низомиддин Соҳибқирон юришларини 1404 йил баҳоригача етказиб, асарни тамомлага ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тарадудидида булган Амир Темурга тақдим этган (Бундан кейинги Темур вафотигача (февраль, 1405) кечган воқеалар, кейинроқ Ҳофиз Абру томонидан «Зайл» — (Илова) тарзида ёзилган).

Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарини ёзиш учун қандай манбалардан фойдаланганлиги хусусида, афсуски, на узининг ва на замондошлари асарида учрайди. Лекин «Зафарнома» асарини таъқиқ этиш натижасида Шомий куйидаги манбалардан фойдаланганлигини тахмин қилиш мумкин:

а) Амир Темурнинг котиблари назм, насрда форсий, туркий тилларида ёзган кундаликлар ва битиклар. Булар Низомиддин Шомий ва ундан кейинги муаллифлар даврида мавжуд булган бўлса ҳам, бизнинг даврларга етиб келмаган ёки ҳали топилмаганча йўқ.

б) муаллифнинг ўзи кейинги 2—3 йил давомида Амир Темур юришлари шоҳиди булган ва ёзиб олган воқеалар;

в) Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши билан боғлиқ воқеалар баён этилган Гийасиддин Алшининг «Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриш кундалиги» асари.

«Зафарнома» тарихий асар сифатида XIV.—XV асрларда Темур

ва Темурийлар ҳукмронлиги давридаги Марказий Осиё, Олтин Ҷрда ҳонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига онд воқеаларни уз ичига олган Асар муқаддимасида Амир Темур тарих саҳнасига чиққан (1360 йилга қадар Ҷрта Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукмдорлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Сунгра Амир Темурнинг XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. Асар 1404 йил март ойида Амир Темурнинг Озарбайжонда Аррон Қаробогида турганлигининг баёни билан якуланиб, унинг вафотигача, яъни, бир йилча вақт ичида содир бўлган воқеалар ёритилмай қолган.

Низомиддин Шомий асарида келтирилган воқеалар силсиласи кейинги тарихнавислар томонидан давом эттирилган. Жумладан, Темурийлардан Шоҳрух Мирзонинг тарихнависи Ҳофиз Абу «Мажмуа» («Туплам») асарини ёзар экан, Шомийнинг «Зафарнома»сидан ҳам фойдаланган ва воқеалар тизмасини Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилиб турган 1420 йилгача давом эттирган. Кейинроқ 1423 йили Шоҳрух Мирзонинг угли Бойсунгур Мирзо (вафоти—1433) фармони билан Ҳофиз Абу тўрт жылдан иборат «Мажмаут-таворихи султония» («Султонга аталган тарихлар йиғиндиси») деб аталган асарни ёзишга киришган ва уни 1427 йил воқеаларининг баёни билан тугатган.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончлилиги билан XV—XVI асрлардаюқ бошқа асарлар учун бош манбалардан бири бўлиб хизмат қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшиллиши жойи»), Фасиҳ Ҳавофийнинг «Мужмали Фасиҳий», Муҳаммад Фауллулоҳ Мусавийнинг «Тарихи ҳайрот», Хотифийнинг назмда битилган «Темурнома», Мирҳондйнинг «Равзат ус-сафо» («Шоклик боги»), Ховдамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» («Яхши хислатлар») ва бошқа бир қатор асарлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида илгариги асарлардаги воқеалар ҳар хил таҳрирларда қайтариллиши билан бирга бошқаларида учрамайдиган воқеалар тафсилоти ҳам мавжуд.

Шомий «Зафарнома»сининг фақат икки қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзмадан 1425 йилда кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истамбулдаги «Нури Умония» масжиди кутубхонасида, 3367-инвентар рақами остида мавжуд. Иккинчиси, муаллиф Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар баҳодир ибн Мироншоҳ (вафоти — 1409)га тақдим этган қўлёзмадан 1434 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги Британия музейи кутубхонасида, 23980-инвентар рақами билан сақланади.

Таниқли матишунос олим Феликс Тауэр мазкур қўлёзмалар ноқис бўлганлиги сабабли, уларни Ҳофиз Абурунинг «Зубдат ут-таворих» асари билан солиштириб тадқиқ этиш асосида «Зафарнома»-

нинг икки жилддан иборат илмий-танқидий матнини нашр эттирган. Биринчи жилдига фақат «Зафарнома»нинг илмий-танқидий матни киритилган. Иккинчи жилдида эса нашрнинг сўзбошиси, қўшимчалар, нусхалардаги фарқлар берилган.

Асар кейинги вақтларда Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўрганилиб, ундан қисқартирилган таржималар амалга оширилган. Жумладан, 1949 йили Анқарада Нежоти Лугол деган олим Ф. Тауэрнинг нашри асосида қисқартириб, турк тилида таржима қилган. Ундан ташқари, шарқшуносликка оид бир неча китобларда бу асардан терма таржималар эълон қилинди. Бу таржималар тўлиқ бўлмасада ноёб бўлиб қолган. Шунинг назарга олган ҳолда кейинги йилларда ЎзФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида «Зафарнома»нинг ўзбек тилига тўлиқ илмий-илоҳли таржимаси Ҳофиз Абду «Илова»си билан бирга нашрга тайёрланди. Унга институтининг собиқ илмий ходими, марҳум Юнусхон Ҳакимжоннинг Ф. Тауэр нашри бўйича қилинган дастлабки қоралама таржимаси асос қилиб олинган.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

(вафоти — 1454 йил)

Шарафиддин Али Яздий Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихдан баҳс юритувчи машҳур «Зафарнома» асарининг муаллифи сифатида тарих зарфарақларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳрига қарашли Тафт мавзеида (Тафт-и-Язд деб ҳам аталган), тахминан XIV асрнинг охири чорагида туғилган. Унинг таржиман холи ҳақидаги маълумотлар ўз асарлари ва замондошларининг асарларида келтирилган далиллардан иборат. Унинг отаси — Шайх Ҳожи ўз даврининг илмий олимларидан саналиб, тариқат аҳли — сўфийлар билан ҳамфикр бўлган. Манбаларда айтилишича, Шарафиддин Али ҳам ешигида Язд сўфийлари билан яқин алоқала бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг буидан кейинги фаолияти ҳақидаги маълумотлар, унинг Шерозда Темурийлар саройида хизматда бўлганлиги билан боғлиқ. Шоҳрухнинг ўғли Мирзо Иброҳим Султон 1414 йили отаси томонидан Эроннинг Форс вилоятига (маркази Шероз) ҳоким қилиб тайинланади. 1435 йилгача Шарафиддин Али ана шу шаҳзоданинг саройида хизмат қилади.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Шарафиддин Алидан қолган илмий-адабий мерос адабиёт ва тил услуби, шеъринг назарияси, илмий нуҷум, фалсафа, тасаввуфнинг назарий масалалари бўйича ёзилган асарлардир. «Шараф» таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум.

Яздийнинг 1446 йили Хиротга келгани, бу ердан Самарқандга, Улугбек хузурига борганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлса-да, бироқ бу узоқ вақт давом этган эмас. Афтидан, Шоҳрух вафотидан (1447) кейин тез орада Шарафиддин Али ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва бу ерда хонақоҳга жойлашиб, умрининг охиригача шунда яшайди. У ҳижрий 858 (1454) йили вафот этади, шу хонақоҳда дафн этилади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нужум, шеърят ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бир-ма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. «Хулал-и мутарраз дар муаммо ва лугаз» («Муаммо ва топиш моклар борасида безакли жома»).
2. «Мунтахаб-и Хулал» (Маъкур асарнинг қисқартирилган баёни).
3. «Мавотин ё манозир дар муаммо» («Муаммо фаида турар жой ва манзаралар»).
4. «Қунх уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод» («Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чуққиса»).
5. «Ал-Китоб фи илм-и устурлоб» («Устурлоб илми бўйича китоб»).
6. «Девон-и Шараф-и Яздий» («Шарафи Яздийнинг шеърлар туплами»).
7. «Ҳақойиқ ат-таҳлил» («Таҳлил, яъни «Ло плоҳа илла-а-лоҳ»нинг ҳақиқатлари»).
8. «Шарҳ-и «Қасида-и бурда» («Қасида-и бурда»нинг шарҳи»).
9. «Шарҳ-и «Асамо-и Аллоҳ» («Аллоҳ исмларининг шарҳи»).
10. «Тухфат ул-фақир ва ҳадяат ул-ҳақир» («Фақирнинг туҳфасю ҳақирнинг ҳадяси»).
11. «Муншаот» («Хатлар туплами»).
12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари бўйича озми-кўми маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурий шаҳзодалар саройида хизматга тақлиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шухрат қозонган. Унинг тарихнавислик фаъли намояндалари қаторидан урин эгаллашига сабаб бўлган «Зафарнома» асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

«Зафарнома» асари — «Фатҳномаин соҳибқирон», «Тарихи жаҳонқушойи Темурий» деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фаида у кўпроқ «Зафарнома» номи билан машҳур. Асар тузилиши жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумий тарзда сўзловчи «Муқаддима», ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосий қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштаракликка эга бўлган сўз боши-ларда муаллиф маъкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб бера-

ди. У ҳар икки қисм ҳам Шоҳруҳнинг ўгли Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилди, деб кўрсатади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва ҳижрий 822 (1419—20) йилда ўз вақтида бахший ва мунишийлар томонидан Темур ҳақида туркий, форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йиғиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгандан сўнг мазкур маълумот-ҳужжатларни ўрганишга киришилган.

«Муқаддима»да бу ҳол қуйидагича баён этилган: Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан таққослаб бўлингач, бу маълумотлар билан Шарафиддин Али танишиб чиқиб, Иброҳим Султонга ахборот бериши лозим бўлган. Иброҳим Султон маълумлагандан кейин эса Яздий «Муқаддима»ни тузишга киришган.

Темур давридан баҳс этувчи қисм — «Зафарнома»нинг бош сўзбошидан қуйидагиларни билиб оламиз: Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣ ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шахарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарада асарнинг дастлабки хомакни нусхаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомакни нусха асосида Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа улчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомакни ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган.

«Зафарнома» асарини ўқир эканмиз, Шарафиддин Али Яздий далилий маълумотларини келтириш борасида ҳақиқатан ҳам Иброҳим Султон қўйган шартларга риоя қилганлигини кўрамиз. Бироқ бу шартин асарнинг тил услуби, айрим шахсларнинг сифатларини ҳаддан зиёд тавсифлаш ҳолларига нисбатан риоя қилинган деб бўлмайди. Асар тил услуби жиҳатидан форс тилининг ўша XV аср адабий услубини мукаммал билган саводхон учун мўлжалланган,

хатто уни ўз даври учун тарихий воқеалар асосида ёзилган бадний асар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Асарнинг «Муқаддима» қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи «Тарихи Жаҳонгир» деб номлаган, лекин фанда «Муқаддима» номи билан машҳур ва «Зафарнома»нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхалари алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сузбоши, икки фасл ва хотимадан иборат.

«Муқаддима»дан кўрада тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ва Чингизхоннинг турт улус тарихини, XIV аср биринчи ярмида Ўрта Осиё ва унга қўшни мамлакатлардаги сиёсий вазиятни баён этади: феодал тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг кучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузган Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига бир қадар шарт-шароит яратилганлигини кўрсатиб беради. Шу нуқтани назардан қараганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»га Темур даври тарихидан ташқари, ундан олдинги асрлардаги тарихий ҳам (гарчи умумий тарзда бўлса ҳам) киритиши тасодифий эмас.

«Зафарнома» асарининг асосий қисми эса муаллифнинг дастлабки режасига кўра, унга мақоладан иборат бўлмоғи лозим бўлган. Биринчи мақола Темурга, иккинчиси, унинг ўгли Шоҳрухга ва учинчиси, Шоҳрухнинг ўгли ва Шарафиддин Али Яздийнинг ҳомийси Иброҳим Султонга бағишланиши кўзда тутилган. Бинобарин, «Зафарнома» асари фақат Темурнигина эмас, балки Темурий шаҳзодалар Шоҳрух (1405—1447) ва Иброҳим Султон (1414—1435) лар ҳукмронлик даври тарихини ҳам ёритиши керак бўлган. Бироқ «Зафарнома»нинг ҳозирда, фанда маълум бўлган қўлёзма нусхаларида кейинги икки мақола йўқ; улар ёзилмаган, ёки бизгача етиб келмаган.

Шарқ тарихнавислигининг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темур даври тарихининг бирламчи манбаларидан бўлган «Зафарнома» узоқ вақтдан буён шарқшунос тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Далилий маълумотларнинг тулиқлиги ҳамда ишончлилиги туфайли у ўша давр манбалари орасида ҳанузгача муҳим ўрин эгаллайди.

XV ва XVI асрларда «Зафарнома» қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърӣй йўл билан ўзбек тилида Лутфий, форс тилида Абдураҳмон Жомийнинг жияни Ҳотифий (вафоти — 1521) томонидан куйланган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг дастлабки вакилларида Кучкунчихон (1510—1530) топширигига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан «Зафарнома» ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Булардан ташқари «Зафарнома» 1822—1823 йилларда Хивада Худойберди ибн Қўшму-

ҳаммад Суфи ал-Хивоқий томонидан ўзбек тилига қисқарттириб таржима қилинганлиги ҳам маълум.

XVIII асрдан бошлаб «Зафарнома»нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887—88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг «Муқаддима» қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил нaшри амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий нaшри учун зарурий бўлган сузбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

Кейинги йилларда Шарқшунослик институтида «Зафарнома»ни ҳозирги ўзбек тилида илмий изоҳли таржимасини нашрга тайёрлаш устида ишлар олиб борилмоқда. Асарнинг кичик бир қисми соҳибкирон Амир Темур таваллудининг 660 йилиги олдида, 1994 йилда чоп этилди.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

(1413—1482)

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 12-шаъбон, 816 (мелодий — 7 ноябрь, 1413) йили Темурийлар давлатининг Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг тула исми Камолиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай «Самарқандий» деган исба билан шўхрат топанлигига сабаб, отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий дастлабки таълимни Ҳиротнинг узида олган. Кейинчалик Ҳиротдаги Темурийлар саройида қозилик ва имомлик лавозимида бўлган отаси ва ўз даврининг зиёлиларидан бўлган акалари Абулгаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳҳоблар кўмагида тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган. Атоқли адиб Алишер Навоий «Мамолис уи-нафоис» асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича яхши билимга эга эканлигини қуйидаги сузлар билан тасдиқлайди: «Мавлоно Абдураззоқ... хушмуҳовара киши эрди... зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фаълиятни ҳам яхши эрди...»

Отасининг саройидаги тутган мавқеига кўра тахмин қилиш мумкинки, Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан иқтисоддан таниш бўлган. Унинг яхши таҳсил кўрганлиги, бу борадаги иқтисодори балақдлиги туфайли отаси вафотидан сўнг, 1437/38 йили 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга олиниши бежиз эмас.

Шундан сўнг, то 50 ёшига қадар, аввал Шоҳрух, кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа Темурий ҳукмдорлар мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), Султон Абу Саъид (1451—1469) ва тахтга ўтирган бошқа шаҳзодалар саройида, давлат ишлари билан банд бўлади. Унинг замондоши Абдулвосе ан-Низомийнинг ёзишича, Абдураззоқ «хоқони саъид (яъни Шоҳрух)нинг давлати замонида ўзоқ муддатлар шўхратли ишларни бажаришни бўйинга олган, баъзи соҳибдавлат шаҳзодаларнинг хизматида садоратлик олий мансабига етишган, баъзи бошқаларнинг мулозиматида эса ноиблик ва хошликка эришган».

Бироқ Абдураззоқнинг ўзи асарларида мазкур садоратлик лавозимларини эслатмаса-да, тарихий воқеалар сирасидан унинг Темурийлар давлати хорижий дипломатик муносабатларини олиб боришида муҳим роль уйнаганлиги англашилади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига, унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунинчи «Матлаъи саъдайн»га киритилган «Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-гаройиботлари» деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади. Элчилар 1442 йили 13 январда Ҳиротдан йўлга чиқиб, шарқи-жанубий Эрон, Арабистон, Хурмуз бансаргоҳи, Маскат, Арабистон денгизи орқали 1442 йил 17 октябрда Коликутга етадилар ва бу шаҳарда беш ой, Вижаянагарда эса 1443 йил охиригача туриб, сўнг орқага қайтадилар. Қайтишда яна денгиз йўли билан Хурмузга, у ердан 1444 йил декабрь ойида Ҳиротга етиб келадилар.

Шу каби «Матлаъи саъдайн»да Абдураззоқ Самарқандийни Шоҳрух Гилонга ва бошқа ерларга элчиликка юборганлиги эслатилади. Абдураззоқ охириги марта Мисрға элчиликка юборилган пайтида Шоҳрух вафот этади ва шу билан элчилик амалга ошмайди. Шу каби дипломатик алоқаларда Абдураззоқ кейинги Темурий ҳукмдорлар Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъидлар даврида ҳам фаол иштирок этганлиги, унинг ўз сузларидан маълум.

1463 йилга келиб эса Абдураззоқ Самарқандийнинг ўз илтимосига биноан уни давлат ишларидан озод этдилар ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонақоҳига шайхлик вазифасига тайинлайдилар. Ҳижрий 887 йил жумод ал-аввал (1482 йил, июл—август) ойида шу шаҳарда оламдан ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ифода тарихий асари — «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузининг чиқиши ва икки денгизнинг қушилиш жойи»)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдди ташкил этади.

Асарин Абдураззоқ Самарқандий асосан 1467—1469 йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 1470 йили яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида тугаллаган.

«Матлаъи саъдайн»нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида сўзлагач, сунг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баён Амир Темурнинг 1-шаъбон, 807 (18 февраль, 1405) йили Ўтрорда вафот этганиги, унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтиргани билан тугалланади.

Иккинчи жилднинг суз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлади. Сунг Шоҳрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Абдураззоқ Самарқандий «Мутлаъи саъдайн»да тарихий воқеалар баёнини солимома тарзида жойлаштирган. Асарнинг муаллиф ўзи яшаган даврдан (XV аср ўрталари) илгариги қисмлари солиномаси аввал ёзилган асарлар асосида тузилган. Бу ҳақда Абдураззоқнинг ўзи, 1427 йил воқеаларини яқунлар экан: «Ҳофиз Абурунинг ёзгани... «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» шу орда тугади», дейди ва ўзининг асосий манбаи ушбу асар эканлигини таъкидлайди. Буздан кейинги йиллар тарихининг ёритилишига келсак, айтиш мумкинки, уларнинг асарини Абдураззоқ Самарқандий ўзи куриб билган ёки шоҳидлар сўзларига асосланиб ёзган. Қандай бўлганидан қатъий назар «Матлаъи саъдайн» саҳифаларида баён этилган тарихий воқеалар, хоҳ Ҳофиз Абурудан олинган қисмлар, хоҳ ундан кейинги қисмлар бўлсин тадқиқотлар учун манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, «Матлаъи саъдайн»да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида уйнаган бунёдгорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улугбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

Этиборга сазовор томони шуки, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» асари уз даврида шуҳрат топган ва бир қанча тарихнавислар томонидан эътироф этилган. Сунгра бу асар Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқаро муносабатлари тарихига оид нодир ва ишончли манба сифати-

да Оврупода ҳам танилиб, унинг айрим қисмлари XIX асрдан бошлаб бир неча марта француз (Лангле, Катрме, Блоше), инглиз (Эллиот), рус тилларида чоп этилган.

«Матлаъи саъдайн»нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матбуот олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442—44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405—1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса «Матлаъи саъдайн»нинг шу қисмига киритилган Гийосиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳақиқатча чоп этилгани йўқ.

МИРХОНД

(1433—1498)

Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ ибн Камолуддин Маҳмуд ал-Балхий — Мирхонд ўрта аср тарих фаншнинг кўзга кўринган намоёндаларидан биридир. Ота-боболари бухоролик бўлиб, фикҳ илмида замонасининг етук олимлари сифатида машҳур бўлган. Улардан Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий (вафоти — тах. 1300) фикҳ илмида пешқадам олим бўлганлиги учун «тож аш-шаръа» (шариат тожи) номи билан ном чиқарган ва Шарқнинг машҳур фикҳ олими Саййид Бурхонуддин Маргинонийнинг «Ҳидоя» асарига «Виқоя ур-ривоят фи масоил ул-Ҳидоя» («Ҳидоя масалаларини ҳимоя қилувчи ривоятлар») номли шарҳ ёзган. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий (вафоти — 1346) «тож аш-шаръа соний» (иккинчи шариат тожи) номи билан танилган ва «Шарҳ ул-виқоя», «Ан-ниҳоя мухтасар ул-виқоя» номли машҳур китоблар ёзиб қолдирган. Мирхонднинг отаси Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ ҳам ўз даврининг билимдон кишиларидан бўлиб, Темирийлар ҳукмронлиги даврида Балхга келиб қолган ва уша ерда вафот этган.

Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган бўлса-да, деярли умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жуда кам бўлишига қарамай, набираси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» китобида бобоси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Надарпаноҳ жаноб амир Хованд Муҳаммад йигитлик чоғларида турли илмларни таҳсил этиш ва нафис фазилатларни камолига етказиб йўлида тиришқоқлик ва зур меҳнат қилди... Қисқа вақт ичида билимдонликда замон фозилларининг пешқадами бўлиб олди. У (кўпроқ) тарих илмини касб қилди ва жаҳон аҳволини ҳамда осор-атиқаларини таҳқиқ қилишга киришди. Олижаноб хотирани тез фурсат ичида бу фанни эгаллашдан фориғ қилди,

аммо феълу атвори маншат аҳли билап қўшилишга йўл бермади, завқу-шавққа берилмади.. Дарс бериш ва амру маърифатга иштиёқ унинг равшан хотиридан асло кўринмади. Аммо (бу ҳол) — орзу ва омонликнинг қиблагоҳи, яъни олижаноб Султон (Ҳусайн) ҳазратлари яқин дўсти (Амир Алишер Навоий)нинг ҳузурларига боргунича ва унинг ҳар турли навозиш, марҳамат, илтифот ҳамда муруватларини толмагунларича дэвом этди».

Хондамирининг яна бир маълумотига қараганда, Навоий Мирхондга ўзининг «Ихлосия» хошақосидан бир ҳужра ажратиб берган ва ундан бир тарихий асар ёзиб беришни илтимос қилган. Мирхонд бу асарни қисқа вақт ичида ёзиб тамомлаган, сўнг, умрининг охирида, тахминан бир йил Ғозиргоҳда истиқомат қилган. 1497 йилнинг баҳорда оғир касалликка чалиниб, 1498 йилнинг 22 июнь куни оламдан ўтган.

Навоийнинг кўрсатмаси ва ҳомийлиги билан Мирхонд яратган асарининг номи «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Найғамбарлар, подишолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») бўлиб, унда дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг баён этилган.

«Равзат ус-сафо» муқаддима, хотима ва жугрофик қўшимчадан ташкил топган. Асар етти жилддан иборат: 1) Дунёнинг «яратилиши»дан то Сосоний Яздижард III (632—651) давригача ўтган тарихий воқеалар; 2) Муҳаммад найғамбар ва биринчи тўрт халифа даврида бўлиб ўтган воқеалар; 3) Уи икки имом тарихи; Умвий ва Аббосия халифалари; 4) Аббосийлар билан замондош бўлган сулолалар (асосан Эрон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда); 5) Муғуллар Чингизхоқ, унинг авлоди, Эрон ва баъзи қўшни мамлакатларда муғуллар ҳамда улардан кейин Темур давригача мавжуд бўлган сулолалар; 6) Амир Темур ва унинг замонидан то Султон Абу Саъид улимгача (1469) бўлиб ўтган воқеалар; 7) Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзандларининг тарихи (1523 йилгача).

Хондамирининг таъкидлашича, ушбу асар бизга маълум бўлган ҳолда Мирхонд томонидан тугатилмаган. Унинг еттинчи жилдининг матни, шубҳасиз, Хондамирининг қаламига мансуб. Бу фикрни тасдиқлайдиган қўнидаги маълумотларга эътибор бериш kifоя: Хондамир «Маъосир ул-мулк» ва «Хулосат ул-ахбор»нинг хотимасида Мирхондга тўхталиб, Темур тарихига оид қоғозга туширилган ҳар хил материалларга эга бўлмаганлиги учун, уз асарини тугата олмаган ва агар фурсат топилса, (Хондамир) бобоси асарини тугатишга йўл тонади; асарда баён этилган тарих то 1523 йилгача етказилган, ваҳоланки, Мирхонд 1498 йили вафот этган; еттинчи жилдининг матни Хондамирининг «Ҳабиб ус-сийр»ини III жилд 3 қисмининг иккинчи арми билан деярли бир хил.

«Равзат ус-сафо»нинг «жугрофик қўшимчаси» эса Мирхонд ва Хондамир томонидан амалга оширилган. Унда турли «ажойиботлар», баъзи денгизлар, дарёлар, муҳим шаҳарларнинг қисқача таърифи

баён этилган. Асар устда олиб борилган охириги тахрир ҳам Хондамир томонидан бажарилган.

Асарнинг I—VI жилдлари бир-бирига боғлиқ бўлиб, мустақил аҳамиятга эга эмас. Унинг сўнги қисми, хусусан VII жилди оригинал бўлиб, XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

«Равзат ус-сафо»нинг қўлёзма нусхалари қўнғина жаҳон кутубхоналарида сақланган бўлиб, асар матни Бомбей (1845, 1848, 1864), Техрон (1853—1857, 1954) ва Лакхнав (1874, 1883, 1891)да чоп қилинган. Асардан айрим парчалар рус, француз, инглиз ҳамда немис тилларида кўп бора нашр этилган. Асарнинг эски ўзбек тилига ўтирилган нусхалари ҳам мавжуд.

ХОНДАМИР

(Туғилгани 1473—76 йиллар, вафоти — 1534)

Хиротлик тарихчи Хондамир (тула исми Гийосиддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараққиётга кириб келган алломалардандир. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарлари ва замондоплари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотдан ташқари, деярли маълумот йўқ.

Она томонидан у «Равзат ус-сафо» («Мусаффолик боғи») муаллифи, машҳур тарихчи Мирхонднинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Муҳаммад ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Хожа Бурҳонуддин Муҳаммад Шерозий ўз замонининг зиддиларидап эли ва Султон Маҳмуд мирзо Темурийнинг (Хисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473—1476 йиллар орасида Хирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, алабиёт ва яптони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олим сифатида ном қозongan тарихчедир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шопр Мир Алишер Навоийнинг ҳиссаси катта бўлиб, у булажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасида фойдаланишга руҳсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган.

Тарихчининг ўзи ҳақида келтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий қўлига келган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сийёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Ҳусайн Бойқароннинг тўғрич угли Бадиуззамон мирзо саройида хизмат қилади. Айни шу пайтда Бадиуззамон Қундуз ҳокими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500—1510) лашкари томонидан қўтилаётган ҳужумдан Хуросонни ҳимоя қилишда иштирок этишга олдириб ораусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи

Баддузамоннинг махсус топшириғини бажарди. Шу даврда унга «садр» унвони берилган. Хондамир биров фурсатдан сўнг яна Баддузамон топириғига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифоққа Қандаҳор ҳокимини бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Баддузамон қизининг вафоти туфайли Хондамир сафарини тўхтатиб, Ҳиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Ҳиротнинг забот этинини шоҳиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Ҳиротни топириғидаги шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулолалар ҳукмронлиги узгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Ҳиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шуғулланади. Ҳирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шоҳ Исмоил (1407—1424) келиши биланоқ, 1510 йили Хондамир Ҳиротга қайтиб келади. Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг (1527) Ҳиротдан буткул юз ўгириб, Қандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Хиндистон) Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурийнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши найтида кузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Ҳумоюннинг (1530—1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айни вақтда, у «Ҳумоюннома» асарини ёзди ва бу хизмати учун «Амир ал-муаррихин» («Тарихчилар амири») унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Деҳлидаги қабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Деҳлавийлар ёнига дафи этилади.

Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Маҳмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Маҳмуд Шоҳ Исмоил ва Шоҳ Таҳмасп (1524—1576) ҳукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Муҳаммадхон Шарафиддин Такалийга бағишланган. Ушбу асар «Равзат ус-Сафавия» («Сафавийлар боғи»)да келтирилган маълумотга кўра, ўша давр олимлари орасида катта эътибор қозонган.

Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгача шу асарларнинг саккизтаси етиб келган.

Муаррихнинг «Маъосир ул-мулук» («Ҳамаср подшоҳларнинг тарихи») асари Алишер Навоий илтимосига кўра ва унга миннатдорчилик изҳори тариқасида 1498—1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Қажумарсдан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмеҳргача бўлган ҳамда Муҳаммад пайгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгра муаллиф Умавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва бошқа сулолаларга тегиншли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк хоқонлари тарихини ёритган.

Асарнинг охириги қисмида Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийга рамондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

«Хулосат ул-ахбор фи баён ул-аҳвол ул-аҳёр» («Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси») 1498—1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоийга бағишланган. Унда Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Хирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув ишоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, муסיқашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Мақорим ул-аҳлоқ («Олийжаноб хулқлар») асари ҳам Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган (лекин Навоий вафот этиб, Хондамир унга китобни тақдим этишга улгурмаган). «Мақорим ул-аҳлоқ»да Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилати, олижаноб ахлоқи, асарлари, унинг ташаббуси билан қурилган бинолар, унга рамондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Навоий билан Хусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар хусусида ҳикоя қиладди.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Хусайн Бойқаро ва унинг вазирли Амир Камолиддин Маҳмудга бағишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишланган ва кенгайтирилган. Унда Шарқ мамлакатларининг VII—XVI асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи иккирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазирли, кейинроқ мўғулларнинг Хитойдаги ноибли, хоразмлик Маҳмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги вазирли Масъудбек туғрисида маълумотлар жой олган.

Алломаннинг «Номан номи» («Атоқли номалар»)сида 1522 йилда кечган воқеалар баён қилинган (Асарнинг «Иншон Ғиёсиддин» ёки «Иншон Ғиёсий» деган номи ҳам бор). Китоб ишмо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш қоидалари) бўлиб, шарқ мамлакатларида ўтган турли табақадаги тарихий шахсларга (шоҳлар, амирлар, садрлар, қозилар, шайхлар, шоирлар) доир маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлиқ ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг қиммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муставфий, ихтисоб (муҳтасиб), қалантар, мубашшир, ҳофиз) келиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ-ҳуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхондиннинг «Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусаффолик боғи») асарига Хондамир томонидан 1522 йилда ёзиб тугатилган илова (7-жилд), ва «Жугрофий қўшимча» қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмуан Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан

қосдир. Асарининг «Жуғрофий қўшимчаси», тахминан 1495 йилда Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Унинг мазмуни ҳам «Ҳабиб ус-сияр»га кйрган матядан ташкил топган ва бу уринда воқеаларни «Ҳабиб ус-сияр» орқали ўрпаган маъқулроқ деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг элг йирик асари «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Инсон зоти хабарлари ва дўстлиги таржимаи холи») 1520—1524 йиллар мобайнида ёзилган ва ваазир Каримуддин Хожа Ҳабибуллоҳ Соважйига бағишланган, асар помн ҳам қисман шу ваазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан то 1524 йилга қадар Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ирок ва Ўрта Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳолини аке эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг «Хумоюннома» асари «Қонун Хумоюн» номи билан ҳам машҳур бўлиб, Хиндистон подшохи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳукмронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, аҳолини уч табакага; ҳокимиятни эса тўрт идора усулига бўлиниши ва Хумоюннинг меъморчилик фаолляти ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Хондамирнинг қолган бешта асарининг факатгина номлари маълум. холос. Булар: «Осор ул-мулк ва-л-анбия» («Подшоҳ ва пайгамбарлар ҳақида ҳикоялар»), «Ахбор ул-аҳёр» («Яхши инсонлар ҳақида хабарлар»), «Мунтахаб-и тарих-и Вассоф» («Вассоф тарихи-дан сайланма»), «Жавоҳир ул-ахбор» («Хабарлар гавхарлари») ва «Ғаройиб ул-асрор» («Қизиқарли сирлар») деб номланган асарларидир.

А. Навоий асарларида шу нарса маълумки, Хондамир «Накий» таҳаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар «Хумоюннома», «Мақорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юқорда келтирилган маълумотларга қўра, Хондамир Ўрта Осиё, Афғонистон, Хиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўна олган.

ЗАҲРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483—1530)

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеърлятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур кенг дупёқараши ва мукаммал ақл-заковати билан Хиндистон-

да Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома» асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис газал ва рубоийлари туркий шеърятнинг энг подир дурдокалари бўлиб, «Мубаййини» («Баён этилган»), «Хатти Бобурий», «Ҳарб пиши», Аруз ҳақидаги рисоалари аса ислом қонушunosлиги, шеърят ва тил назарияси соҳаларида муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 февралда Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо онласида тўнғич фарзанд бўлиб дунёга келди. Бу даврда Ўрта Осиё ва Хуросонда турли ҳокимлар, ака-укалар, тоға-жипилар, амакиваччалар ўртасида ҳокимият — улуг боболари Амир Темур тузган йирик давлатни қайта тақсимлаш учун кураш пидоят кескинлашган эди.

Адабиёт, нафис санъат, табиат гузаллигига ешлигидая меҳр қўйган Заҳриддин, барча Темурий паҳзодалар каби, бу илмларнинг асосини отаси саройида етук устозлар раҳбарлигида эгаллади. Бироқ унинг беташвиш ёшлиги узоққа чўзилмади, 1494 йили отадан етим қолди. 12 ёшида отаси ўрнига Фарғона улусининг ҳокими этиб кўтарилган Бобур қаламни қиличга алмаштириб, Андижон тахти учун укаси Жаҳонгир Мирзо, амакиси Султон Аҳмад Мирзо, тоғаси Султон Маҳмудхон ва бошқа феодал гурӯҳларга қарши курашишга мажбур бўлди. Бобур укаси Жаҳонгир Мирзо билан муросага келиш учун унга ён беришга — Фарғона улусини иккига тақсимлаб, ярминини укасига топширишга қарор қилди ва ўзи Самарқанд учун олиб борилаётган феодал гурӯҳлар курашига киришиб кетди. Бир неча йил давом этган бу кураш киргин-баротдан бошқа бирор натижа бермади: унда катта ҳарбий куч билан аралашган Шайбонийхоннинг қўли баланд келди ва Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. 1504 йили Шайбонийхон Андижонни ҳам қўлга киритгандан сўнг Бобур жанубга қараб йўл олди ва Кобул улусида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1505—1515 йилларда у Ўрта Осиёга қайтишга бир неча бор уриниб кўрди. Аммо бу уринишлардан ҳеч қандай натижа чиқмади. Сўнг ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш мақсадида, 1519—1525 йиллар давомида Ҳиндистонни қўлга киритиш учун бир неча бор жаанглар олиб борди. 1526 йил апрель ойида Панипатда Ҳиндистон султони Иброҳим Лўди билан ва 1527 йили март ойида Читора ҳокими Рано Санго билан бўлган жаангларда Бобурнинг қўли баланд келди. Тарихий маълумотларнинг баён қилишича, Бобурнинг Ҳиндистонга юришида Деҳли ҳукмдори Иброҳим Султон сўёсатидан порози бўлган Панижоб ҳокимлари ҳам Бобурни қўллаганлар ва Сикри жаангидаги бу галаба Бобурга Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини узил-кесил ўрнатиш ва Бобурийлар сулоласини барпо этиш имкониятини берди. Оврупо тарихчилигида «Буюк мўгуллар» номи билан «ғалати машҳур» бўлган, аслида «Бобурийлар сулоласи» Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди.)

Бобур бу галабадан кейин узоқ яшамали — 1530 йил декабр

ойида Агра шаҳрида вафот этди ва кейинроқ унинг васиятига кўра фарзандлари унинг хокини Кобулга олиб келиб дафн этдилар.
Бироқ қисқа бир вақт ичида Бобур Ҳиндистонда сиёсий муҳитни барқарорлаштириш, Ҳиндистон ерларини бирлаштириш, шаҳарларни ободонлаштириш, савдо-сотиқ масалаларини тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғлар яратиш ишларига ҳомийлик қилди. Ҳиндистонни ободонлаштириш, унда ҳозиргача машҳур бўлган меъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар, карвонсаройлар қурдириш, айниқса, унинг ўғиллари ва авлодлари даврида кенг миқёсга ёйилди. Ҳиндистон санъати ва меъморчилигига Ўрта Осиё услубининг кириб келиши сезилабошлади. Бобур ва унинг ҳукмдор авлодлари ҳузурида ўша даврнинг илгор ва зеҳни уткир олимлари, шоирлари, мусиқа-шунослари ва давлат арбобларини мужассам этган мукаммал бир маънавий-руҳий муҳит вужудга келди. Бобурийлар давлатидаги маданий муҳитнинг Ҳиндистон учун аҳамияти ҳақида Жаваҳарлаъл Неру шундай ёзган эди: «Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига туташиб кетди.»

(Бобур Ҳиндистонда катта ҳажмдаги давлат ишлари билан бир қаторда ўзининг адабий-бадний фаолиятини ҳам давом эттирди ва юқорида зикр этилган асарларини яратди. Бобурнинг бутун жаҳон оммасига машҳур бўлган шоҳ асари «Бобурнома»дир. Маълумки, унда Бобур яшаган давр оралигида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи ёритилган. Асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда рўй берган воқеаларни, иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Кобул улуси, яъни Афғонистонда рўй берган воқеаларни; учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. «Бобурнома»да ўша даврнинг сиёсий воқеалари мукаммал баён қилинар экан, ўз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-иқтисодий аҳволи, унинг пойтахти Анджион шаҳри, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари: Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Уш, Урганч, Уратена, Термиз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда подир маълумотлар келтирилган.) Унда Кобул улусининг йирик шаҳарлари Кобул, Ғазна ва улар ихтиёридаги кундан-кун туманлар, вилоятлар, Шимолий Ҳиндистон ҳақида маълумотларни учратиб мумкин.

«Бобурнома»ни варақларканмиз, куз олдимиздан Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларига хос бўлган фазилат ва нуқсонлар, уларнинг тафаккур оламини кенглиги ва мураккаблиги билан бирга, феодал жамиятдаги ҳаёт муаммолари, Бобур давлатидаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг тулиқ манзараси намоён бўлади. «Бобурнома»да келтирилган бу тарафдаги маълумотлар Бобур даврида ёзилган бошқа тарихий манбалар: Мирхонд, Хондамир, Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Муҳаммад Ҳайдар, Фаришта, Абул-Фазл Алломий ва бошқа тарихчиларнинг асарларида бу даражада аниқ

ва мукаммал ёритилган эмас. Муаллиф «Бобурнома»да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Беҳзод, Улугбек Мирзо ва бошқа алломалар ҳақида ўзининг энг юқори фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

«Бобурнома» — Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жугрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қabila ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари — ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзига қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис «Бобурнома» тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Узоқ йиллар давомида Ғарб ва Шарқнинг машҳур шарқшунос олимлари «Бобурнома» мазмунини жаҳон жамоатчилигига етказиш борасида катта фаолият курсатдилар. Масалан, голландиялик олим Витсен, англиялик олимлар Ж. Лејден, В. Эрскин, Р. Колдекот, А. Бевејреж, Т. Албот, германиялик Ю. Клайрат ва А. Кейзер, франциялик Паве де Куртейл, ҳиндистонлик Мирзо Насриддин Ҳайдар Ризви, туркиялик Р. Р. Арт ва Н. И. Бајур ва бизнинг давримиздаги франциялик олим Бакке Громон, афғонистонлик олим Абулҳай Ҳабибий, покистонлик олимлар Рашид Ахтар, Надви ва Шоҳ Олам Мавлиёт шулар жумласидандир. «Бобурнома»ни урганиш соҳасида жаҳоннинг машҳур шарқшунослари қаторидан япониялик олимлар ҳам жой олмоқдалар.

Маълумки, Бобурнинг тарихий, илмий ва адабий меросини ўрганиш ва оммалаштиришда Ўзбекистон, Тожикистон, Русия олимларининг фаолиятлари ҳам диққатга сазовордир. XIX—XX асрлар давомида Георг Кер, Н. Ильминский, О. Сенковский, М. Салье, Порсо Шамсиев, Содир Мирзаев, В. Зоҳидов, Я. Гуломов, Р. Набиев, С. Азимжонова, А. Қажомов каби олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан «Бобурнома» бир неча бор рус ва ўзбек тилларида чоп этилди, уларга сўзбоши ёзилди ва кенг китобхонлар оммасининг маънавий мулкига айлантирилди, унинг шеърлари ҳам бир неча бор нашр этилди.

Бобур ўзбек адабиётида ўзининг нозик лирик асарлари билан ҳам машҳурдир. Унинг ҳаёти ва адабий фаолияти Мовароуннаҳрда сиёсий ҳаёт ниҳоят мураккаблашган феодал гуруҳларнинг бошбошдоқлик ҳаракатлари авжига чиққан ва Темурийлар давлатининг инқирози давом этаётган бир даврга тўғри келган эди. Бундай мураккабликлар инъикосини «Бобурнома»да кўрган бўлсак, уларнинг шопр руҳиятида қандай акс этгани унинг шеърларида намоён бўлади. Мовароуннаҳрни бирлаштиришга уринишлари натижа бермагач, Бобур руҳан қийналган, амалдорларнинг хиёнатлари таъсирида умидсизликка тушган кезлардаги кайфияти шеърларида акс

этган. Кейинчалик ўз юртини тарк этиб, Афғонистон ва Ҳиндистонга юз тутганда Бобур шеъриятида Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, унга қайтиш умиди мавж урабошлади.

Толъ йўқки жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишниким, айладим хатолиг бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиг бўлди.

Шу билан бирга Бобур лирикасида шеъриятнинг асосий мазмуни булган инсоний фазилатлар, ёр васли, униингузаллиги, унга чексиз муҳаббат ва ҳижрон азоби, айрилг аламлари ва висол қувончлари ниҳоят гузал ва моҳирона ифода этилган.

Хазон ядроги янглиг гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лола руҳ, бу чехрап зардим.
Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аеглигга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Бобур ўз лирик шеърларида ҳар доим одамларни яхшиликка, адолат, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни қадрлашга чақирди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши курмагай ёмонлиг ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон булса, жазо топқусидур.

Бобур лирик шеърлари ва тарихий, «Бобуринома»сидан ташқари ислом қонунишунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда Ўгли Ҳумоюнга атаб ёзган. «Мубаййин» номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишининг қонуни-қоидаларини, шартат бўйича кимдан қанча солиқ олиншини ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. «Хатти Бобурий» деб аталган рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек тили нуқтан назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида «Хатти Бобурий» алифбосида Қуръони каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вази ва қофия масалаларига бағишланган «Муфассал» номли асари ҳам булганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис алаб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди. >

ХУЛОСА

XIV асрнинг охири XV аср Марказий Осиё, аниқроғи Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида — урта аср учун олғи даражадаги маданий-маънавий юксалиш даври бўлди. Бу юксалишни Марказий Осиё заминида IX—X асрда рўй берган ва сунъий равишда узилб қолган маданий-маънавий юксалиш — Уйғонинг даврининг тикланиши ва олғи даражага деб аташ мумкин. Бу юксалишлар бир жараёнинг икки хил бир-бирига боғлиқ булган даврининг бошланиши ва якунидир. Чунки улар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ниҳоятда ухшаш, айрим ҳолларда бир хил асосларга эгадир.

Биринчи давр араблар истилосидан сўнг мустақилликка эришув ва ерли феодал давлатларнинг вужудга келиши замида шаклланди. Шунингдек, сўнгги XIV—XV аср маънавий-маданий ривожланиш даври мўғуллар истилосидан қутулиб, мустақил феодал давлатларнинг вужудга келиши замида юзага келди. Ҳар икки ҳолда ҳам феодал ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, Шарққа хос булган феодал институтларнинг ривожини ва мустақамланишини ва улар маданий юксалишга катта таъсир кўрсатганлигини кўрама. Ҳар икки ҳолда ҳам ислом дини ва унинг қоидалари маънавий ҳаётда устунилик ва белгилловчи аҳамият касб этди. Лекин шу билан бирга даврнинг ижтимоий-сиёсий омиллари, маънавий мазмунда тафовутлар ҳам кўзга ташланади.

IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида араб мустамлакачилигидан қутулиш ва мустақил давлатни барпо этишга интилиш жараёни ерли феодал давлатларнинг пайдо булиб, сўнг йўқола бориши, улар ўртасидаги ўзаро курашларнинг узлуксиз давоми билан характерланади. Уч аср давомида Тоҳирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар давлатларининг вужудга келиб, кейин тарих сахнасидан сурилиб кетгани бунинг ёрқин мисолидир.

XIV—XV асрда мўғуллар мустамлакачилигига қарши курашда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудида яхлит, йирик ва мустақкам феодал давлати қад кўтарди. Бу — юксак давлат арбоби ва саркарда соҳибқирон Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқдир. Маданиятнинг юксалиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар фаолияти, ҳаракати, сиёсатининг натижасидир.

IX—XII асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда ислом тарқалганига эндигина II—III аср бўлган, у маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига энгилб бормоқда эди. XIV—XV асрларга келиб ислом, шарият мустақамланиши билан тасаввуф ва айниқса, унинг халқ ҳаётига жуда яқин қурилиши — Нақшбандия тариқатининг устун бўлиши билан кўзга ташланади. Бу давра маънавий ҳаётида араб тилига нисбатан туркий ва форсий тилнинг роли

кучайди. Ҳозирги ҳақиқий ўзбек тили ва адабиёти шу даврдан бошланди. Бу масалалар махсус ўрганиш, тадқиқотни талаб этади.

Лекин мазмун жиҳатдан ҳар икки давр маънавиятида, яъни умуман Ўйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуглаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-своят, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, доғишман, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилдилар.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишида катта замин яратди.

Ҳозирда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви туфайли ўтмишимиз, тарихимизни ҳақиқий илмий ўрганиш имконига эришдик ва тарихимиз бошидан кечирган барча масалаларни, қийинчилик ва ютуқларини, турли шахсларнинг маданий ривожланишдаги тутган ўрнини очиқ-ойдин таҳлил этаолиш, бу соҳаларда музокара юритиш имкониятига эга бўлдик. Ўтмиш салафларимиз меросини қанчалик тез фурсат ичида халқимизга етказсан, алломаларимиз ҳаёти ва ижодини чуқурроқ ўргансан, мустақил давлатимизнинг порлоқ келажagini янада ёритган бўламиз.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
XIV аср охири — XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш — Академик <i>М. М. Хайруллаев</i>	4
Амир Темур	11
Шоҳрух Мирзо — т. ф. н. <i>Т. Файзиев</i>	17
Улугбек — т. ф. д. <i>А. Аҳмедов</i>	19
Тафтазоний — фалс. ф. н. <i>М. Қодиров</i>	27
Журжоний — фалс. ф. н. <i>М. Қодиров</i>	30
Қозизода Румий — т. ф. д. <i>А. Аҳмедов</i>	34
Ғиёсиддин ал-Коший — т. ф. н. <i>Д. Юсупова</i>	37
Али Қушчи — т. ф. д. <i>А. Аҳмедов</i>	40
Лъқуб Чархий — <i>М. Ҳасанов</i> , т. ф. н. <i>О. Бўриев</i>	45
Хожа Муҳаммад Ёорсо — т. ф. н. <i>О. Бўриев</i> , <i>М. Ҳасанов</i>	47
Хожа Аҳрор — т. ф. д. <i>А. Уринбоев</i>	51
Саккокий — т. ф. н. <i>Қ. Муниров</i>	54
Лутфий — фил. ф. д. <i>С. Эркинов</i>	57
Абдурахмон Ҷомий — фил. ф. д. <i>А. Ҳайитметов</i>	63
Алишер Навоий — фил. ф. д. <i>М. Имомназаров</i>	71
Қосими Анвар — фалс. ф. д. <i>Ҳ. Аликулов</i>	76
Давлатшоҳ Самарқандий — т. ф. н. <i>Д. Юсупова</i>	78
Ҳусайн Бойқаро — т. ф. н. <i>Т. Файзиев</i>	82
Ҷалолиддин Давоний — фалс. ф. д. <i>Ҳ. Аликулов</i>	84
Ҳусайн Воиз Кошифий — фалс. ф. н. <i>Р. Ж. Маҳмудов</i>	87
Қамолиддин Беҳзод — фил. ф. д. <i>О. Усмонов</i>	90
Фасиҳ Ҳавофий — т. ф. н. <i>Д. Юсупова</i>	95
Низомиддин Шомий — т. ф. д. <i>А. Уринбоев</i>	97
Шарафуддин Али Ядйӣ — т. ф. д. <i>А. Уринбоев</i>	100
Абдуразоқ Самарқандий — т. ф. д. <i>А. Уринбоев</i>	104
Мирҳонд — т. ф. н. <i>Д. Юсупова</i>	107
Хондамир — т. ф. н. <i>Д. Юсупова</i>	109
Заҳириддин Муҳаммад Бобур — УЗР ФА муҳбир аъзоси <i>С. Азимҷонова</i> , т. ф. н. <i>Д. Валиева</i>	112
Хулоса — <i>М. М. Хайруллаев</i>	117

Илмий-оммабон нашр

БУЮК СИЙМОЛАР, АЛЛОМАЛАР

(Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва донишмандлар)

2-к и т о б

У з б е к т и л и д а

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — М. М. Хайруллаев

Муҳаррир Илҳом Зойир

Мусаввир Темур Саъдулла

Тартибловчи муҳаррир Мирзиёд Олим

Мусаҳҳиҳ Зиёдахон Латифхон қизи

ИБ № 146

Теришга берилди 15.04.1996 й. Босишга рухсат этилди 16.05 1996 й.
Бичими 60×90 ¹/₁₆. Езма қоғози. Шартли босма табағи 7.5. Нашр босма
табағи 7.84. Адади. 10.000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 279.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитасининг Абдулла Қодирий
номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30-уй.
Шартнома № 14/96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент — 194, Юнусобод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1-уй.